

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

БЕРНАДСЬКИЙ БОГДАН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 351.745.7(477) «1882/1917»

**СТВОРЕННЯ КОНТРОЗВІДКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЇЇ
ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ (1882-1917 рр.): ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис
Робота виконана у відділі моніторингу законодавства Інституту законодавства
Верховної Ради України

Наукові консультанти:

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України
ЯРМИШ ОЛЕКСАНДР НАЗАРОВИЧ,
Інститут законодавства Верховної Ради України,
головний науковий співробітник

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України
СІДАК ВОЛОДИМИР СТЕПАНОВИЧ,
Університет економіки і права «КРОК»,
радник ректора з питань науки

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України
ГОЛОВКО ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ,
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
ЯЦИШИН МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ,
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права

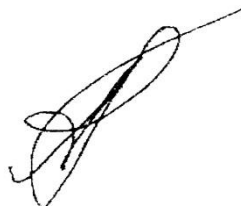
доктор юридичних наук, професор
ЗОЗУЛЯ ЄВГЕН ВІКТОРОВИЧ,
Донецький юридичний інститут МВС України,
професор кафедри теорії та історії держави і права

Захист відбудеться 18 червня 2019 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.867.01 в Інституті законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

Автореферат розісланий 17 травня 2019 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О. М. Биков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Вивчення історії державного апарату та окремих його складових традиційно перебуває серед основних завдань історико-правової науки. Тим більше такої його складової, що у сучасній науці отримала назву «спецслужби». Адже такі його ланки, як розвідка і контррозвідка, відіграють надзвичайно важливу роль в захисті державного суверенітету країни, забезпеченні її національної безпеки. І понині державна зрада, шпигунство, розголошення або передача відомостей, що становлять державну таємницю, та інші протиправні діяння у цій сфері продовжують становити серйозну загрозу національній безпеці. Тому, одним із найважливіших завдань держави є виявлення, попередження та припинення вказаних діянь, а також ліквідація їх наслідків шляхом створення спеціальних органів, прийняття законодавчих актів, що регламентують їх діяльність та встановлюють відповідальність за злочини у цій сфері.

Після здобуття незалежності, Україна розпочала формування власної моделі системи державної безпеки. Кардинально змінюючи структуру, роль і функції спецслужб, суспільство вимагає підвищення ефективності їх функціонування. Принципового значення набули завдання реформування системи спецслужб України, приведення її до кращих стандартів демократичної правової соціальної держави.

І національна, і державна безпека, як її складова, мають універсальний, багатоплановий характер. І, відповідно, у цій якості вони можуть бути осмислені на категоріальному рівні лише в розвитку, зміні. Тому найефективнішим є вивчення контррозвідки в її історичній ретроспекції. Узагальнення власного історичного досвіду (як позитивного, так і негативного), поряд з аналізом ефективних зарубіжних моделей, є вкрай важливим для належного організаційного та правового забезпечення функціонування системи державної безпеки. Особливої ваги ці проблеми набувають у сучасних умовах, коли в ході неоголошеної війни наша країна стала об'єктом активної розвідувально-підривної діяльності з боку сусідньої держави. Тож актуальність всебічного дослідження питань, пов'язаних із дослідженням різноманітних аспектів забезпечення контррозвідувальної діяльності, нині є аксіоматичною і доведення, фактично, не потребує.

Вивчення й використання історико-документальної спадщини спецслужб дозволяє у хронологічній послідовності дослідити виникнення та розвиток процесів і подій, пов'язаних з формуванням системи національної та державної безпеки, виявити їх внутрішні й зовнішні зв'язки, закономірності та суперечності, що є необхідним для подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання цієї сфери людської діяльності. За процесом же криміналізації відповідальності за державні злочини проглядають і найважливіші тенденції

соціально-політичного характеру, об'єктивні закономірності розвитку суспільства.

Дослідження цієї проблеми надає значний матеріал не лише для наукових узагальнень, а й для визначення напрямків удосконалення роботи. Врешті, воно виконане у відповідності з цілою низкою планів наукових досліджень ВНЗ та наукових установ України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у відповідності з планом наукових досліджень Інституту законодавства Верховної Ради України за темою «Організація моніторингу ефективності чинного законодавства та прогнозування наслідків його застосування» (державний реєстраційний номер 01041 U 0066941) та у межах науково-дослідних тем Національної академії Служби безпеки України «Дослідження впливу стану охорони державної таємниці на національну безпеку» й «Історія охорони державної таємниці в Україні, відповідає Переліку перспективних напрямів кандидатських та докторських дисертацій за юридичними спеціальностями.

Автор поставив перед собою **мету** створити об'єктивне комплексне дослідження процесу виникнення і розвитку контррозвідки в Україні, визначивши при цьому характерні риси та особливості нормативно-правового регулювання й організаційно-практичної діяльності державних органів Росії у сфері забезпечення державної безпеки на території України в переломний історичний період, що супроводжувалось реформуванням спецслужб. Як наслідок, заплановано, на підставі вивчення нормативних актів, архівних матеріалів і документів, теоретичних підходів та висновків історико-правової науки, встановити закономірності здійснення контррозвідувальної діяльності Російської імперії в українських землях, їх організаційно-правових засад і кадрового потенціалу для обґрунтування можливостей використання конкретного історичного досвіду у сучасних умовах.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких основних дослідницьких **завдань**:

- з'ясування та критичне осмислення стану наукової розробки проблеми та аналіз наявної джерельної бази;

- визначення суспільно-політичного фону розвитку контррозвідувальної системи на території України та характеристика основних факторів, що впливали на її еволюцію;

- здійснення аналізу загального стану системи контррозвідувальних органів на початок ХХ ст., процесу їх організаційно-правового будівництва і модернізації, структури, статусу, компетенції і механізмів взаємодії; у цьому контексті доцільно прослідкувати основні етапи реформування системи органів політичного розшуку, як складової загальної контррозвідувальної системи, виявити основні етапи її реформування, вказати причини змін у структурі та функціях спецслужб;

- дослідження створення, основних завдань і компетенції місцевих контррозвідувальних органів Російської держави в українських губерніях та тенденції їх еволюції;
- аналіз особливостей комплектування і кадрового забезпечення контррозвідки в українських губерніях;
- аналіз загального розвитку законодавства у цій сфері та виявлення специфіки правового регулювання діяльності контррозвідки в українських губерніях;
- з'ясування поняття державної таємниці на початку ХХ ст. та аналіз нормативно-правової бази її охорони;
- характеристики статусу органів контррозвідки у системі державного управління, вивчення принципів її взаємодії з іншими органами місцевого державного управління;
- виявлення форм і методів функціонування контррозвідки, їх видозміни по ходу ускладнення оперативної обстановки;
- розкриття механізму управління системою контррозвідувальних органів;
- встановлення змістової наповненості поняття «контррозвідка» керівними колами держави;
- оцінки етапу розвитку організації контррозвідки Росії, пов'язаного з Першою світовою війною;
- аналіз ефективності проведених державними органами Російської імперії заходів щодо протидії розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб та розвитку правової бази цих заходів;
- дослідження основних напрямків оперативної діяльності контррозвідувальних структур, технології роботи місцевих підрозділів;
- класифікації органів царської Росії, що забезпечували захист державних інтересів, з визначенням їх функцій.

Зважаючи на те, що діяльність контррозвідувальних органів – тема справді неосяжна, автор обмежився розглядом лише основних напрямів, форм і методів їх роботи. В якості спеціального завдання поставало дослідження організації взаємодії спецслужб.

Як наслідок, таке формулювання мети і завдань роботи створювало певні рамки для добору **методів дослідження**, зокрема спеціально-наукових.

Методологічна основа дисертації сформована на підставі поєднання загальнонаукових методів пізнання – діалектико-матеріалістичного, системного, соціологічного – і прагнення досягти максимальної відповідності принципам об'єктивності та історизму. В роботі використано формально-догматичний, історико-генетичний, структурно-функціональний та порівняльно-правовий, спеціально-наукові методи. Становлення і розвиток місцевих контррозвідувальних органів в українських губерніях розглянуті не лише в контексті загальної еволюції державного механізму Російської імперії, а

й у зв'язку з основними тенденціями соціального розвитку українського суспільства. Базовим є принцип історизму, на основі якого усі події висвітлюються у їх послідовності та у відповідності з реальною історичною обстановкою.

Ключову методологічну роль у побудові дисертації відіграє комплексний науковий підхід, який дає можливість досліджувати генезу контррозвідки часів Російської імперії на території України, як одного з важливих елементів державного механізму, сукупності його зв'язків з іншими інституціями, єдності проявів, властивостей, ознак.

Серед філософських концептуальних підходів перевага надавалася діалектичному методу наукового пізнання соціальних явищ, який є універсальним для проведення усіх наукових досліджень. Використання цього методу дало можливість розглянути організацію та діяльність контррозвідувального апарату на території України за часів Російської імперії не ізольовано, а в їх розвитку протягом майже 40 років, взаємозв'язку та взаємодії з іншими державними інститутами та суспільними явищами, які на той час мали місце в Україні (розділи 2–4).

Із загальнонаукових методів використано історичний, історіографічний, функціональний, інституційний, термінологічний, герменевтики та інші.

За допомогою історичного методу вдалося проаналізувати з наукової точки зору процес виникнення і розвитку апарату контррозвідки на території нашої держави, фактори та умови, які сприяли його створенню, визначити правовий статус особового складу, організацію та функціонування структурних підрозділів і основні напрями їх діяльності (розділ 2).

Історичний метод тісно пов'язаний з принципами об'єктивності та плюралізму, які передбачають багатогранність у науковому дослідженні. Історіографічний метод застосовувався для проведення аналізу джерельної бази та історичних джерел наукового дослідження генезису спецслужб Російської імперії (підрозділи 1.2, 1.3).

Застосування функціонального методу дозволило з'ясувати функціональну відповідність контррозвідки виконанню поставлених перед нею завдань, визначити форми взаємодії з загальною поліцією та іншими правоохоронними й судово-прокурорськими органами в боротьбі з шпигунством. Функціональний аналіз також дав можливість з'ясувати функції й обов'язки її чинів щодо попередження, викриття та розслідування злочинів у сфері державної безпеки (підрозділи 3.1, 3.3, 3.4., 4.1, 4.2).

Інституційний метод дав змогу вивчити контррозвідку як специфічний орган держави, один з важливих її механізмів, спеціально створений для боротьби із шпигунством (підрозділи 2.1, 2.2).

За допомогою термінологічного методу досліджено розвиток термінологічного апарату, його співвідношення, як у нинішньому розумінні, так і в досліджуваній період (підрозділ 1.3, розділ 4).

Метод герменевтики допоміг виявити сенс правових норм, що регулювали організацію та діяльність державних органів по боротьбі із шпигунством, в тому числі й правозастосовних актів, що видавалися для їх роз'яснення та виконання, а також сприяв пізнанню текстів архівних документів і матеріалів, монографічних видань та інших наукових праць, аналізу й оцінки їх змісту (підрозділи 2.1, 3.2, 4.1).

Комплексний характер проблем, що знаходяться на стику історії та теорії держави і права, адміністративного права, теорії оперативно-розшукової діяльності визначили використання широкого спектра спеціально-наукових методів пізнання, таких як історико-правовий, компаративний, системно-структурний, статистичний, біографічний та ін.

Обраний в дослідженні історико-правовий метод дозволив виокремити та періодизувати історію розвитку контррозвідувальної діяльності на території України, як окремого виду державної діяльності.

Компаративний метод застосовувався в таких його різновидах: історико-порівняльний при виявленні загальних закономірностей і особливостей розвитку спецслужб у різні періоди розвитку держави; порівняльно-правовий разом із формально-юридичним для аналізу норм права, які регламентували організацію та діяльність контррозвідки (підрозділи 2.2, 2.3, 4.1–4.3).

Системно-структурний метод сприяв визначенню місця та ролі контррозвідувальних органів у системі охорони державної безпеки, виявленню особливостей їх структурної побудови на території українських земель, залежно від оперативної обстановки та місцевих соціально-економічних та суспільно-політичних умов (підрозділи 2.1, 2.2, 3.2).

Статистичний метод дозволив виявити зв'язок між проведенням загальнодержавних реформ системи контррозвідувальної діяльності (підрозділи 2.1, 2.2).

Суттєву роль в дослідженні відіграли біографічний та просопографічний методи, які сприяли аналізу кадрової політики російських імперських спецслужб в Україні, її правового регулювання, створенню просопографічного портрету контррозвідника того часу (підрозділи 3.1, 3.2).

Об'єктом дослідження стали місцеві спеціалізовані органи контррозвідки Російської імперії та організаційно-правовий механізм їх функціонування, організаційного будівництва та компетенції; *предметом* - становлення системи контррозвідувальної служби та сама контррозвідувальна діяльність на теренах України.

Стосовно воєнного часу, розглядаються не лише контррозвідувальні структури, але й органи управління.

Хронологічні рамки дослідження. У науковому, історико-правовому обігу термін «контррозвідка» є порівняно молодим явищем. У Західній Європі, зокрема, цей термін з'явився в другій половині XIX століття. Тож хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1882 по лютий 1917 року, коли, фактично, і було

закладено основи структури й принципи побудови системи контррозвідувального захисту державних інтересів Російської імперії.

За висхідний рубіж прийнято 1882 р.- час проведення Міжвідомчої наради, котра і заклала основи контррозвідувального режиму. Завершується дослідження періодом Лютневої революції – крахом як самої Російської імперії, так і її безпекової системи.

Географічні рамки дослідження охоплюють українські землі, що входили до складу Російської імперії, а також тимчасово окуповані території Галичини.

Емпіричну основу дисертації склали результати вивчення матеріалів фондів архівів України: Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України), Галузевого державного архіву СБ України (ГДА СБУ), Державного архіву м. Києва (ДАК); Російської Федерації: Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного воєнно-історичного архіву (РДВІА). Також, до емпіричної бази роботи увійшли законодавчі та підзаконні акти Російської імперії, опубліковані в офіційних виданнях органів державної влади та управління, відомчі нормативно-правові акти МВС і Міністерства юстиції, публікації в засобах масової інформації періоду, що досліджується, мемуари розвідників та контррозвідників того часу, наукові дослідження, дисертації та автореферати, підручники, навчальні посібники, словники, енциклопедії, довідкова література, публіцистичні твори.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним історико-правовим дослідженням, у якому здійснено комплексний аналіз контррозвідувальної діяльності державних органів (у т.ч. і політичної поліції) Російської імперії і, перш за все її місцевих установ, становлення і розвитку системи охорони державної таємниці наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Висвітлена наукова проблема, що полягає у розкритті концептуально-правових основ створення, розвитку та функціонування контррозвідки на теренах українських земель, що входили до складу Російської імперії.

За результатами дослідницької роботи обґрунтовано нові теоретичні положення, сформульовані висновки та пропозиції, які виносяться на захист:

вперше:

- дається цілісне уявлення про багатогранність організації та особового складу контррозвідки досліджуваного періоду;
- висвітлено основні методи контррозвідувальної діяльності;
- класифіковано сили і засоби контррозвідки початку ХХ ст.;
- розкрито місце політичної поліції і контррозвідки в механізмі державних інститутів на рівні губерній та генерал-губернаторств;
- проаналізовано процес удосконалення та розподілу їхніх функцій;
- виділено основні етапи розвитку нормативно-правового регулювання цієї діяльності;

- при аналізі нормативно-правової бази характеризується і нормотворчість самих спецслужб;
- шляхом діахронічного порівняння законодавства та підзаконних актів встановлено тенденції розвитку кримінального законодавства у сфері державної безпеки із з'ясуванням української специфіки у цьому процесі;
- показано участь у нормотворчій діяльності територіальних підрозділів спецслужб;
- досліджено специфіку правозастосування у сфері контррозвідки на території України;
- детально проаналізовано сили і засоби контррозвідки у контексті юридичної біографістики, їх взаємозалежність із правозастосовною практикою;
- на конкретно-історичному матеріалі розкрито структуру органів держави, що протидіяли іноземному шпигунству;
- обґрунтовано здійснення контррозвідувальної роботи, як самостійного напрямку у діяльності Міністерства внутрішніх справ;
- виявлено та розкрито особливості становлення контррозвідувальної діяльності, як частини функціоналу державних органів та запровадження відповідних правових режимів;
- проаналізовано еволюцію пріоритетів у роботі органів державної безпеки з огляду на зміни оперативної обстановки;
- досліджено кадрову політику органів політичної поліції та військової контррозвідки в контексті внутріполітичної ситуації в країні, проаналізовано кадровий склад російських контррозвідників в Україні: вік, соціальне і сімейне становище, освіта, стаж роботи, займана посада, отримувана зарплатня, ділові якості та недоліки, попередні місця роботи;
- виявлено раніше невідомий сучасній історико-правовій літературі факт запровадження низки спеціально-правових режимів, що у сукупності заклали основи контррозвідувального режиму в країні у 1882 р.;
- досліджено процес виникнення і розвитку системи заходів, які застосовувались цими органами для охорони секретних відомостей;
- з позицій історико-правової науки вивчається історія органів контррозвідки як управлінських установ, дається порівняльний аналіз їх функцій, визначаються правові засади їх організації та діяльності;
- здійснено оцінку та характеристику факторів, що унеможливили централізацію управління контррозвідувальною системою.
- введено до наукового обігу архівні документи та матеріали за темою дослідження, які раніше не були відомі історико-правовій науці;
удосконалено:
- оцінку міжвідомчої взаємодії складових репресивно-каральної системи самодержавства, початок якій було покладено дослідженнями О.Н. Ярмиша;

- дослідження історичних передумов виникнення на території України державних органів, діяльність яких, зокрема, спрямовувалась на захист державної безпеки,
- наукові погляди щодо організаційно-правових засад діяльності російської контррозвідки в Україні;
- характеристику правотлумачних циркулярів Департаменту поліції;
- характеристики правової регламентації діяльності контррозвідки при провадженні дізнань, взаємодії із іншими правоохоронними органами;
- теоретико-правові положення щодо передумов прийняття, змісту та значення Кримінального уложення 1903 р. та Доповнень до нього 1912 р.;
- систематизацію нормативно-правової бази законодавчих і відомчих нормативних актів, які регламентували контррозвідувальну діяльність в зазначений період;
- докладно висвітлено роботу Міжвідомчих нарад 1908 і 1909 рр., котрі започаткували створення мережі підрозділів військової контррозвідки;
набули подальшого розвитку:
 - висвітлення витоків, формування та розвитку на теренах України органів, що здійснювали контррозвідувальну діяльність;
 - характеристика правового статусу сил і засобів органів державної безпеки;
 - аналіз організаційно-правових аспектів діяльності підрозділів Окремого Корпусу жандармів, Департаменту поліції та Військового міністерства;
 - комплексна оцінка ролі вчених (істориків, правознавців), представників державних органів, які, починаючи з кінця ХІХ ст., своїми працями сприяли становленню й розвитку наукової думки в Україні у галузі державної безпеки;
 - розгляд організаційно-правових аспектів створення підрозділів військової контррозвідки на основі раніше невідомих архівних матеріалів;
 - виявлення закономірностей впливу політичних криз на різні сторони діяльності місцевих підрозділів спецслужб;
 - висвітлення ролі різних міністерств і відомств у контррозвідувальній діяльності;
 - аналіз розвитку нормативної бази, організації і функціонування контррозвідувальних підрозділів та процес їх реалізації;
 - вивчення поняття державного злочину, його еволюція, окремі ознаки і види різних державних злочинів, види і ступінь відповідальності за їх вчинення.

Теоретичне й практичне значення дослідження визначається його актуальністю та новизною. Матеріали і висновки, отримані в процесі дослідження, можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії правоохоронних органів та спецслужб, в учбовому процесі вищих

навчальних закладів в ході викладання курсів історії держави і права, правоохоронних органів, спецкурсів. Сформульовані висновки і положення, а також архівні матеріали, що вперше вводяться у науковий обіг, розвивають і доповнюють відповідний розділ історико-правової науки.

Практична значущість роботи полягає у можливості творчого використання дореволюційного досвіду в сучасних умовах. При цьому, заслуговують на увагу як здобутки періоду воєнної доби, так і негативний досвід, з якого мають бути виведені уроки. Зібрані і проаналізовані матеріали становлять безумовний інтерес для співробітників органів державної безпеки, у сфері вдосконалення їх нормативно-правової бази і практичної діяльності.

Безпосередньо, результати проведеного дослідження можуть бути використані у:

– *науково-дослідній сфері* – як основа для подальшого розроблення історико-теоретичних проблем історії держави і права України, зокрема, стати теоретичною базою для подальшого вивчення феномена генези контррозвідки України в окремих її регіонах, а також під час проведення науково-дослідних робіт у системі СБУ, МВС та МО України;

– *правотворчій та правозастосовній діяльності* – матеріали дисертаційної роботи знайшли своє практичне застосування в діяльності електронного видання «Вголос», зокрема при підготовці публікації про діяльність спецслужб та проблеми державної безпеки; використані при оформленні експозицій НМІУ; враховані при підготовці пропозицій, що подавалися Інститутом законодавства Верховної Ради України до профільних комітетів Верховної Ради України з питань удосконалення законопроектів у сфері національної безпеки та правоохоронної діяльності;

– *правовиховному та освітньому процесі* – при викладанні таких навчальних дисциплін, як: «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Оперативно-розшукова діяльність», спеціальних курсів історико-правового спрямування та проведенні лекцій-екскурсій зі слухачами, курсантами, студентами.

Достовірність отриманих результатів дослідження обумовлена репрезентативністю джерельної бази, що відповідає сучасному рівню наукового знання, методологією і методами дослідження, аргументацією наукових положень і висновків та їх науковим визнанням.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням актуальної наукової проблеми. Основні теоретичні положення та висновки, що характеризують наукову новизну та практичне значення дослідження, є результатом особистих досліджень, що були здійснені дисертантом на основі ґрунтовного аналізу 1287 нормативних, наукових та архівних джерел. Висновки та положення дисертації мають повністю самостійний характер. У дисертації ідеї та розробки, які належать співавторам, та положення дисертації на здобуття

наукового ступеня кандидата історичних наук не використовувалися. Наукові публікації автора повною мірою відображають зміст дисертаційної роботи.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, рекомендації та висновки дисертаційної роботи були обговорені та схвалені на засіданнях відділу моніторингу законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України. Результати наукового дослідження були оприлюднені на 14 вітчизняних і міжнародних науково-теоретичних, науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів: «Західна Україна в роки Першої світової війни» (Луцьк, 2 червня 2006 р.); «УНР: нове воскресіння державності: До 90-річчя Української народної республіки» (Київ, 10 грудня 2007 р.); «Актуальні проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави» (Київ, 20 березня 2009 р.); «Шляхи подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи» (Київ, 24 березня 2009 р.); «Протидія корупції в Україні: взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства» (Київ, 28 квітня 2009 р.); «Глобальні проблеми новітніх міжнародних відносин» (Київ, 25 березня 2010 р.); «Державне управління: стратегія і тактика формування сучасного фахівця» (Київ, 29 жовтня 2010 р.); «Державне управління та місцеве самоврядування в Україні в контексті європейської інтеграції» (Київ, 17 листопада 2011 р.); «Роль українознавства у вихованні національної свідомості та гідності нової генерації українців» (Київ, 25 листопада 2011 р.); «Актуальні проблеми українознавства» (Київ, 2012 р.); «Україна, як геополітична реальність: політика, економіка, право» (Київ, 21 березня 2012 р.); «Виклики та потреби бізнесу ХХІ століття» (Київ, 20 листопада 2012 р.); «Загальна декларація прав людини: досягнення, проблеми, перспективи» (Київ, 14 грудня 2012 р.); «Використання досвіду участі у бойових діях на території інших держав у забезпеченні державної безпеки України» (Київ, 12 лютого 1914 р.); «Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід» (Чернігів, 4-6 липня 2014 р.); «Еволюція наукової думки в контексті європейського вибору України» (Київ, 21 жовтня 2015 р.); «Права людини - сучасні тенденції в контексті розвитку держави, права та економіки» (Київ, 4 грудня 2015 р.); «Інформаційна безпека України в умовах гібридної війни» (Київ, 1 березня 2016 р.); «Захист демократичних цінностей і дотримання прав людини у діяльності спецслужб» (Львів, 25-27 травня 2016 р.); «Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки» (Тисмениця, 27-29 травня 2016 р.); «Ідея людиноцентризму в сучасному конституціоналізмі (до 20-ї річниці прийняття Конституції України)» (Київ, 17 червня 2016 р.); «Перша світова війна на Волині» (Маневичі-Костюхнівка, 5-6 липня 2016 р.); «Роль і місце національної спецслужби в історії українського державотворення» (Київ, 17 березня 2017 р.); «Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.» (Дніпро, 1-4 червня 2017 р.); «Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки» (Вінниця, 1-3 червня 2018 р.); «Історична роль Української Гельсінкської

Спілки у відновленні незалежності української держави (1988-1991 роки)», (Київ, 26 жовтня 2018 р.); «Місцеве управління та місцеве самоврядування в історії права, держави і юридичної думки» (Львів, 1–3 листопада 2018 р.); «Трансформація національної ідеї відповідно до викликів часу» (Київ, 30 листопада 2018 р.)

Публікації. Основні теоретичні положення, висновки та узагальнення дисертаційної роботи знайшли своє відображення в 1 монографії, 21 науковій статті, опублікованих у фахових виданнях України в галузі юридичних наук (4 з яких оприлюднено в наукових періодичних виданнях інших держав), тезах наукових повідомлень і доповідей на всеукраїнських й міжнародних науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, круглих столах, а також 18 працях (в т.ч. 6-и монографіях, написаних особисто та у співавторстві), які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Праця містить анотації українською, російською та англійською мовами, список публікацій здобувача за темою дисертації, вступ, п'ять розділів, які охоплюють 14 підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури (1289 позицій), а також додатки. Повний обсяг дисертації становить 590 сторінок, з яких основний текст – 430 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження та з'ясовується рівень її опрацювання, визначаються мета і задачі, об'єкт, предмет і методи дослідження, наукова новизна отриманих результатів, їх апробація, міститься інформація щодо публікацій, структури та обсягу дисертації.

Розділ 1 «Історіографія проблеми, джерелознавчі та теоретико-методологічні основи дослідження» складається з трьох підрозділів.

У *підрозділі 1.1. «Наукова розробка проблеми»* виокремлено чотири періоди вивчення історії правоохоронних органів Росії дореволюційного періоду: дореволюційний (В.М. Гессен, М.А. Гредескул, І.С. Урисон, В. Богучарський, П. Щеголев, О.О. Лопухін та інші), «лютневий» (між лютневою і жовтневою революціями 1917 р.): М.А. Осоргін, В.К. Агафонов, С.Г. Сватіков, С.Б. Членов та інші, радянський (П. Шуйський, Є.П. Єрошкін, П.А. Зайончковський, Д.І. Шинджикашвілі, Т.Г. Деревніна, О.Н. Ярмиш, З.І. Перегудова, Л.І. Тютюнник, О.О. Миролубов, Ю.Ф. Овченко та інші) і пострадянський (О.Н. Ярмиш, З.І. Перегудова, Л.Г. Прайсман, Ю.А. Реєнт, В.В. Хутарев-Гарнішевський, Ю.Ф. Овченко, В.С. Измозік, П.А. Кошель, В.В. Романов, Г.В. Романова, В.І. Корольов, А.В. Осипов, В.Г. Шамаєв, Е.П. Січинський, А.С. Резник, С.В. Щоткін, Т.М. Лаврик та інші). Виділено

1970-і роки як період започаткування вивчення історії політичної поліції юристами, піонерами серед яких були Р.С. Мулукаєв, К.Г. Федоров та О.Н. Ярмиш. Зауважено, що праці українських вчених були більш виваженими і об'єктивними, хоча й, вкрай малочисельними (О.Н. Ярмиш, М.Г. Щербак). Зазначено, що кожен з етапів зумовлений конкретно-історичним розвитком українського суспільства, суспільно-політичною ситуацією у державі, котра істотно впливала на дослідження. Окрім того, розмежовано загальногуманітарну та «відомчу» історіографію, що розвиваючись у закритих наукових центрах, була недоступною широкому загалу.

Доведено, що протягом кожного з етапів змінювались методологічні підходи, джерельна база, проблематика досліджень. Сформульовано висновок про те, що попри розширення географії досліджень, узагальнюючої праці щодо структури, механізму функціонування, напрямків і результатів діяльності контррозвідки Російської імперії в Україні, її правового регулювання, дотепер не було.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна основа дослідження»* на підставі аналізу опублікованих і неопублікованих джерел, які було залучено для вирішення поставлених дисертантом завдань, їх розподілено на сім груп. Це – нормативно-правові акти; діловодна документація, перш за все, звітнього характеру: рапорти, розписки, матеріали ревізій і перевірок; так звані справи з особового складу: формулярні списки співробітників відділень і управлінь; матеріали допитів колишніх керівників політичного розшуку Надзвичайною слідчою комісією Тимчасового уряду; опубліковані «Календарі» й «Пам'ятні книжки», хроніки, складені на основі місцевих архівів; джерела особистого походження (мемуари, щоденники, епістолярна спадщина тощо); публікації в періодичній пресі.

Підкреслено, що специфіка джерельної бази нормативно-правового забезпечення контррозвідувальної діяльності у Російській імперії та її нерівномірність за різними етапами посилюють актуальність критичного підходу і співставлення різних видів інформації, змушують враховувати конкретний історичний контекст проблеми. Наголошено, що усі ці групи джерел, багато з яких вперше вводяться в обіг, доповнюють одне одного і дають змогу коригувати та уточнювати окремі положення дослідження, вирішити поставлені у ньому завдання.

У підрозділі 1.3. *«Теоретико-методологічні засади вивчення правового забезпечення контррозвідувальної діяльності»* відзначено, що історико-правове дослідження контррозвідки в Україні за часів Російської імперії здійснювалося насамперед на підставі методологічних можливостей принципів науки історії держави і права.

Комплексний характер проблем, що знаходяться на стику історії держави і права, теорії держави і права, адміністративного права, оперативно-розшукової діяльності, визначили використання широкого спектра

філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання. Вказані методи використовувалися у взаємозв'язку та взаємозалежності, що дозволило забезпечити повноту, всебічність та об'єктивність дисертаційного дослідження.

Розділ 2 «Система контррозвідальних органів Російської імперії на теренах України та правова регламентація їх діяльності» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. *«Організаційно-правове забезпечення контррозвідального режиму наприкінці XIX ст.»* аналізується зародження контррозвідки, як виду державної діяльності. Доводиться, що контррозвідка в Російській імперії з'являється у 1882 р., що обумовлено набуттям шпигунством системних ознак. В свою чергу і контррозвідка почала перетворюватися у самостійний вид державної діяльності з системними ознаками, що потребувало комплексу організаційних, правових та інших заходів довгострокового характеру.

В результаті роботи Міжвідомчої комісії 1882 р. було створено загальнодержавну систему протидії розвідально-підривної діяльності іноземних спецслужб, відпрацьовано механізм обміну інформацією з питань контррозвідки між МЗС, МВС і Військовим міністерством. Запроваджуються адміністративно-правові режими, функції яких тією чи іншою мірою спрямовані на протидію іноземним розвідкам та охорону державної таємниці. Серед них ми вже можемо виділити контррозвідальний режим, режими секретності, прикордонний, в'їзду-виїзду, перебування іноземців на території імперії, ряд інших режимів. Серед заходів забезпечення збереження секретних відомостей використовувалась практика застосування офіційного контролю за діяльністю державних структур, можливості таємної агентури, нагляд за іноземцями, цензура, перевірки діловодства тощо.

Водночас, слід констатувати, що напрацювання 80-х років стали нівелюватися вже в останні роки правління Олександра III і остаточно припинили функціонувати при Миколі II.

Сам процес організаційно правового закріплення спеціалізації цієї функції, розкривається у підрозділі 2.2. *«Становлення спеціалізованих органів контррозвідки в Російській імперії»*.

Попри налагодження контррозвідального режиму в країні, централізованої системи захисту державних секретів в Російській імперії не існувало. Головним координуючим органом державної безпеки був Департамент поліції, контррозвідальні функції в якому зосередились в Особливому відділі.

Місцевими контррозвідальними органами в Україні до 1911 р. були губернські жандармські управління, жандармсько-поліцейські управління залізниць, розшукові пункти, охоронні відділення, районні охоронні відділення. Ці установи у своїй оперативно-розшуковій діяльності підпорядковувались

Департаменту поліції, а у стройовій, господарській та інспекторській (крім «охранок) – Окремому корпусу жандармів.

Система спецслужб, що існувала на той час, потребувала серйозних реформ, однак реорганізація центрального апарату політичної поліції проводилась під впливом другої революційної ситуації, що наклало відбиток на всю її діяльність. Спроби хаотичних реформ (переважно косметичного характеру) і часта зміна керівників служб характеризують кризу у державному управлінні. Питання ж контррозвідки, фактично, відійшли на другий план.

Важливим етапом у хронології царських спецслужб стало створення військової контррозвідки у 1903 р. Одночасно пройшла реорганізація Головного штабу. Втім, малочисельний підрозділ, що до того ж діяв лише у столиці, вирішити проблему контррозвідувального захисту інтересів держави не міг. Його діяльність була ускладнена міжвідомчою боротьбою із політичною поліцією.

Зважаючи на загострення міжнародних відносин, починаючи з 1908 р. уряд створює кілька міжвідомчих комісій. Усі вони внесли певний вклад у розвиток теорії контррозвідувальної діяльності, та все ж більшість зусиль ішла на врегулювання притаманних Російській імперії бюрократичних перепон.

Міжвідомчі комісії розробили понятійний апарат контррозвідувальної діяльності, визначили її кінцеву мету. Внаслідок дворічних дискусій було прийняте рішення про підпорядкування мережі контррозвідувальних підрозділів військовим властям, введення чіткої організаційної структури. А розробка профільних нормативно-правових документів дозволила активізувати контррозвідувальний захист оборонної сфери імперії.

Стосунки контррозвідки з розшуковими установами МВС мали досить складний і неоднозначний характер, що справило негативний вплив у 1911-1912 рр. Керівництво Департаменту поліції не бачило своєї ролі та місця в боротьбі зі шпигунством і зосередило основні сили на вирішенні першочергового завдання – боротьбі з інакодумством та опозицією. Зрештою, і після створення КРВ жандарми не усувались від контррозвідувальної роботи. І у подальші роки поряд із військовою спецслужбою Департамент поліції продовжував виконувати контррозвідувальні функції у той час, як військова контррозвідка стала набувати рис політичної поліції. Хоча розвідка і контррозвідка тут формувались на власній правовій, організаційній і кадровій основі, це не виключало їх тісного зв'язку з Департаментом поліції.

Правовою основою організації і діяльності по забезпеченню державної безпеки в цілому та контррозвідувальних завдань, зокрема, служили, в основному, норми державного кримінально-правового, кримінально-процесуального і адміністративно-поліцейського законодавства. Особливо слід відмітити чітку правову регламентацію стадій та етапів кримінально-процесуальної діяльності і її підкреслене дистанціювання від агентурно-розшукової діяльності. Зважаючи на специфіку державного ладу Російської імперії, законодавець наголошував, що при

кваліфікації державних злочинів, в першу чергу увага звертається на факт порушення присяги у дотриманні підданської вірності. Всі інші злочини випливали з цього. Тож контррозвідувальна робота закономірно набувала рис політичного розшуку.

Таким чином, у 1882 р. в Російській імперії було запроваджено контррозвідувальний режим, формування відповідної нормативно-правової бази якого закінчилось до 1892 р.

Вражаючий масив нормативних актів Російської імперії, досліджувався під кутом зору визначення ним змісту діяльності спеціально уповноважених органів у *підрозділі 2.3. «Нормативно-правова база захисту державної безпеки»*. Аналізувалось як загальне законодавство, так і закони, дія котрих розповсюджувалась лише на українські, або українські та деякі інші губернії.

Специфікою правового регулювання контррозвідувальної діяльності у Російській імперії було те, що головний масив нормативної бази становили підзаконні акти. Передусім, це циркуляри МВС та Департаменту поліції, зрідка – накази по Корпусу жандармів. До 1911 р. основним таким нормативним актом був циркуляр МВС №1861 1882 року. Низку постанов було також прийнято у військовому відомстві протягом 1890-1906 рр. Зокрема, «Правила про відповідальність за видачу воєнних таємниць і за шпигунство в мирний час, оголошені в наказі по військовому відомству 1903 року №79».

Зміна форм нормативних актів обумовлена як об'єктами правового регулювання (наприклад, методами діяльності), так і екстремальними умовами вказаного періоду, що вимагав швидкого прийняття рішень. З одного боку, відомства розробляли і затверджували акти комплексного характеру, що регулювали правовий статус нового рівня спецслужб або тих, що закріплювали положення вже існуючих місцевих підрозділів. З іншого – приймалось чимало актів, що деталізували і конкретизували діючі нормативно-правові приписи.

Статті, присвячені шпигунству, були також у Воєнно-кримінальних статутах, де містився розділ «Про злочини і проступки, що здійснюються у місцевостях, оголошених на воєнному становищі, і про злочини проти безпеки армії», Зводі воєнних постанов. Слід відзначити аморфність цих положень Зводу. Нечітко у ньому були прописані і передбачені покарання. Втім, на це можна завважити у тому сенсі, що покарання визначалися відповідно до окремого нормативного акту – «Уложення про покарання» 1885 р. Окремі складові контррозвідувального режиму містились у «Статуті про службу за призначенням від Уряду». Окрім іншого, норми вказаного Статуту були одним із основних нормативних актів, спрямованих на запобігання розголошення таємної інформації.

Із прийняттям Закону 1892 р. сфера застосування відповідних правових норм збільшилась і за суб'єктом (не лише російський підданий), і за об'єктом (не лише перераховані в законі документи, але взагалі відомості). Загалом, державна зрада охоплювала цілий ряд окремих діянь, спільна риса яких

полягала в тому, що всі вони становили собою посягання на міжнародне становище держави. «Уложення про покарання» розрізняло три види державної зради: загальну, військову і дипломатичну. Мусимо відмітити, що російське законодавство тривалий час не вирізняло, як окремі види злочинів державну зраду і шпигунство. Не приділялось належної уваги розголошенню, умисному, або з необережності, відомостей, що становлять державну таємницю.

Зрештою, усі злочини у сфері державної безпеки були об'єднані в одному розділі «Про злочини державні» Кримінального уложення 1903 р. Воно називало значно більшу кількість ознак, що їх характеризували злочини. Як зазначалось в «Пояснювальній записці редакційної комісії по складенню проекту нового Кримінального уложення», сюди вносились описи злочинів, що прямо не становили загрозу державній безпеці, однак сприяли цьому. За них призначалися менш суворі покарання.

Рубіжним став період 1911-1912 рр., коли військовий міністр В. А. Сухомлинов затвердив два найважливіші документи по контррозвідці: «Положення про контррозвідувальні органи» і «Інструкцію начальникам контррозвідувальних органів», а згодом, на їх основі було підготовлено Закон від 5 липня 1912 року «Про зміну діючих законів про державну зраду шляхом шпигунства у мирний час».

Поняття державної зради було значно розширене Законом 1912 р., котрий вніс істотні зміни до кримінально-правової кваліфікації шпигунства та ввів у дію ряд каральних санкцій за окремі види шпигунства, що до того не вважались кримінально караними. Згідно з новим законом шпигунство тепер розглядалось як самостійний злочин, а не як один із видів державної зради, охоплюючи не тільки сам процес шпигунства і сприяння йому, але й звичайне розголошення таємних відомостей. Розголошення таємної інформації через недбалість чи халатність розглядалось як окремий посадовий злочин, не пов'язаний із шпигунством. Ліквідувавши наявні прогалини у законодавстві, Закон 1912 р. настільки широко трактував поняття шпигунства і державної зради, що судам довелось звужувати його правозастосування.

Основними ж кваліфікуючими ознаками злочину були наявність умислу і передача інформації представникам інших держав. Об'єктом посягання були всі відомості, що стосуються безпеки Росії, передані, розголошені або опубліковані навмисно, чи з необережності. Суб'єктом злочинів могли бути як російські піддані, незалежно від займаної посади, так і іноземці. Передбачалась і наявність спеціального суб'єкта. Найчастіше ними виступали агенти розвідок іноземних держав, вороже налаштовані до державного ладу власні піддані чи ті, що потрапили до мережі агентури іноземних розвідок. Об'єктивна сторона характеризується прямим умислом та активними діями. Різновидністю збирання відомостей було їх викрадення. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони вважалась мета передачі інформації іншій державі. Якщо такої мети не було, це не створювало складу шпигунства.

Аналіз видів діяльності іноземних держав у Росії, які загрожували зовнішній безпеці імперії, що містилися у цих документах, дає підстави віднести органи контррозвідки до різновиду структур політичного розшуку. В Інструкції ж вноситься порядок у термінологічну плутанину та остаточно закріплюється поняття «контррозвідка».

Відповідно до «Закону про зміни і доповнення чинних узаконень про державну зраду шляхом шпигунства» були внесені зміни у 4 нормативні акти, що діяли на той час: «Кримінальне уложення», «Уложення про покарання карні і виправні», «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями», «Статут кримінального судочинства». Однак модернізація нормативно-правової бази боротьби зі шпигунством, як і сама організація контррозвідувальних органів, здійснювалась із запізненням. Розробленої і належним чином затвердженої державної доктрини боротьби зі шпигунством не існувало.

Новий закон врахував фактично всі відомі форми шпигунства і був націлений не тільки на покарання за нанесену шкоду державній безпеці, але й на припинення злочинів на стадії їх підготовки. В той же час він виявився настільки радикальним, що його буквальне виконання стало неможливим через невідповідність нормам міжнародного права і надто довільну трактовку відповідними органами. Врешті, і військові відомства, і МВС, і міністерство юстиції змушені були спеціальними циркулярами звужувати застосування закону на практиці. Щодо судової практики, то завдяки подвійному контролю зі сторони військових і жандармів арешти були відносно не чисельні і обґрунтовані.

Однією із особливостей нормативно-правової бази того періоду була відсутність детального переліку відомостей, що становили державну таємницю. Це призвело до неможливості чіткої градації між таємними відомостями і відкритою інформацією. Спроби врегулювання цієї ситуації розглядаються у *підрозділі 2.4. «Створення переліку відомостей, що становлять державну таємницю»*. Доведено, що на той час сила і могутність держави визначались, виходячи з її спроможності вести і вигравати війни. Це набуло такого значення, що більшість дослідників оцінювали майже всі інші показники відповідної країни, такі як чисельність населення, географічне положення, топографію, природні ресурси, рівень економічного розвитку, політичну організацію і т.д. виключно з точки зору імовірного внеску в успішне ведення війни.

Саме ці міркування були покладені в основу усіх відомчих нормативних актів та переліків забороненої до опублікування інформації, підготовлених Головним управлінням у справах друку МВС. Документ, котрий ми можемо характеризувати, як перший Звід відомостей, що становлять державну таємницю, був затверджений 29 листопада 1912 р. Підготовлений на основі Закону 5 липня 1912 р., він містив 8 обмежень у військовій, військово-морській і воєнно-промисловій частинах і зводив поняття державної таємниці лише до військової складової.

Водночас, керівні кола Російської імперії та її спецслужб так і не позбавились від архаїчних уявлень про державну таємницю, притаманних ХІХ ст. У нормативно-правових актах поняття державної таємниці фактично зводилось до військової таємниці.

В умовах загрози війни така мінімізація поняття державної таємниці була зрозумілою. Однак і з військової точки зору цей перелік був недосконалим і не охоплював ряд вкрай важливих для безпеки держави аспектів. Це зумовило постійні доповнення до переліку, особливо під час нормотворчої лихоманки початку Першої світової війни. У роки ж Першої світової війни практику було переорієнтовано на іншу крайність, що розпиляло зусилля контррозвідувальних органів. Завершальний варіант, котрий включав вже 30 пунктів і діяв до 1917 р., запропонував міністр юстиції 29 липня 1915 р.

Мусимо зазначити, що завершеного вигляду де-юре ні термін державної, ні військової таємниці у Росії так і не набув. Під час війни правники пішли шляхом своїх німецьких колег, котрі перші дали відповідне визначення і стали вважати таємними всі відомості воєнного характеру, що були до того невідомі іноземній державі.

Практично недослідженим у вітчизняній історико-правовій науці залишається проблематика сил і засобів репресивно-карального апарату. Більше того, доволі часто має місце ототожнення останніх із методами роботи. Розгляду цього питання присвячено **розділ 3. «Сили і засоби контррозвідки в Україні»**, що складається із двох підрозділів: *3.1. «Кадрове забезпечення органів контррозвідки наприкінці ХІХ- початку ХХ ст.»* та *3.2. «Засоби контррозвідки»*. Своєю чергою, останній підрозділ поділяється на частини *3.2.1. «Агентурний апарат російських спецслужб та його використання у забезпеченні державної безпеки»* та *3.2.2. «Правове забезпечення безагентурних засобів органів контррозвідки»*.

Кадрову політику розглянуто у хронологічному вимірі. Керівництво Корпусу жандармів на початку ХХ ст. намагалося привести кадрову політику у відповідність з новими реаліями. Так, лише протягом останніх 15-ти років існування імперії тричі вносилися зміни до кадрової частини «Положення про Окремий корпус жандармів». Всі зміни носили косметичний характер, у суті своїй залишаючись складовою феодального, станового законодавства. Тим не менше, у практичній діяльності керівництво російської політичної поліції намагалось обійти ці формальні перешкоди. Передусім, такі відхилення допускались на регіональному рівні, що можна чітко простежити на прикладі Харківського губернського жандармського управління.

Кадровий склад ГЖУ умовно поділено на два компоненти: військовослужбовці і державні службовці, що перебувають у штаті, та вільнонаймані агенти зовнішнього спостереження (філери та спостерігачі). Своєю чергою, перша кадрова компонента також поділялась на спостережний та додатковий склад.

На початку ХХ століття, в умовах загострення суперництва великих держав за ринки збуту, ресурси і сфери впливу, потреба в розвідінформації набрала постійного характеру. Діяльність розвідки стала спрямовуватись на забезпечення уряду різносторонньою і сучасною інформацією, пошук каналів і засобів добування матеріалів економічного, політичного і військового характеру. У зв'язку з цим зросло значення і контррозвідки.

Перетворення контррозвідки в самостійний вид державної діяльності зумовило необхідність здійснення цілого комплексу організаційних, правових, фінансових та інших заходів довгострокового характеру. Постала проблема підготовки і закріплення професійно підготовлених кадрів, яка значною мірою вирішувалась за рахунок того ж Департаменту поліції. Саме співробітники Охранки та Корпусу жандармів надали контррозвідці характеру розшукового органу на основі кримінального і процесуального законодавства.

Тривалий час основними територіальними органами контррозвідки в Україні залишались губернські жандармські управління. Загалом, на початку ХХ ст. в Російській імперії функціонувала система контррозвідувальних органів, комплектування керівного та оперативного складу яких здійснювалось за змішаним принципом. Підрозділи штабів військових округів та територіальних органів Окремого корпусу жандармів комплектувались військовослужбовцями. Місцеві органи Департаменту поліції – як військовими, так і цивільними чиновниками.

Кадровий склад контррозвідувальних органів складався із кількох нерівномірних складових. Передусім – це офіцери. Наприкінці ХІХ ст. офіцерами контррозвідки були винятково жандарми. З початку ХХ ст. вже можна вести мову як про жандармів, так і про офіцерів Генерального штабу. Окрім того, спецслужби комплектувались чиновниками та нижніми чинами.

Особовий склад спецслужб складався з офіцерського корпусу, чиновництва, нижніх чинів та осіб вільного найму. Комплектування здійснювалось відповідно до принципів політичної благонадійності, професійної придатності та соціального расизму. З часу Першої російської революції останній став втрачати своє значення і здебільшого ігнорувався.

Військовослужбовці Корпусу жандармів отримували всебічну фахову підготовку на відповідних курсах, а нижні чини – по місцю проходження служби. Питання фахової підготовки співробітників спецслужб займало помітне місце серед пріоритетів керівництва політичної поліції. Попри поширену думку щодо невідповідності якості фахового навчання, в останнє десятиліття існування царизму вона істотно зросла.

Втім, проблема кадрового забезпечення достатньою фаховою підготовкою не вичерпувалась. Ігнорування питань оперативної діяльності при підготовці офіцерського складу в усіх спецслужбах негативно відображалось на ефективності їх діяльності. Чимало офіцерів були морально неготовими до

такої роботи. Стан справ покращило створення охоронних відділень, котрі комплектувались як військовослужбовцями, так і цивільними чиновниками.

Створення нових структур дуже похитнуло принцип жандармської винятковості, що призвело до гострого антагонізму в системі політичного розшуку. Водночас, таке рішення активізувало контррозвідальну роботу, залучивши до неї енергійні кадри.

Окремий корпус жандармів та Департамент поліції мали цілком достатні сили для протистояння викликам державній безпеці Російської імперії. Разом з тим, його зосередженість на питаннях політичного розшуку не давала змоги організувати ефективний контррозвідальний захист державних інтересів. Діяльність штабів військових округів та відповідних підрозділів ГУГШ також не заповнювала існуючої лакуни через спрямованість кадрів розвідальних підрозділів на виконання своїх основних функціональних завдань. Як наслідок – у 1903 р. в системі Військового міністерства з'явився спеціалізований контррозвідальний орган, укомплектований співробітниками охоронних відділень. І в подальшому, попри негативне до них ставлення, більшу частину штатних посад займали якраз вихідці із «охранок».

Процес створення органів військової контррозвідки завершився у 1911 р. Їх комплектування здійснювалось фахівцями з числа офіцерів Генерального штабу та Окремого корпусу жандармів. Нова структура успадкувала усі недоліки кадрової політики, що існували у політичній поліції. Головним із них була подвійність підпорядкування прикомандированих офіцерів, що істотно ускладнювало проходження ними служби та призводило до гострих конфліктів. Іншим недоліком був підпорядкований статус самих контррозвідальних відділень. Постійною проблемою усіх спецслужб була плінність кадрів.

Частка політичного розшуку в контррозвідці, у тому числі і в кадровій її складовій, істотно зросла з початком Першої світової війни.

Серед сил контррозвідки в окрему категорію слід виділити службу зовнішнього спостереження, співробітники котрої у різний час могли належати, як до сил, так і до засобів контррозвідки. Статус філерів остаточно був врегульований у 1907 р., коли вони були зараховані на державну службу. Істотною була їх роль у підрозділах військової контррозвідки, де, на відміну від політичного розшуку, вони виконували як завдання зовнішнього спостереження, так і оперативного характеру.

Зважаючи на недоліки правового регулювання діяльності сил і засобів контррозвідки, у роки Першої світової війни активна нормотворчість розгорнулася на місцевому рівні.

Попри серйозні недоліки, в Російській імперії існувала досить струнка система морального і матеріального заохочення особового складу правоохоронних органів. Певною мірою ми можемо її розглядати і як складову частину соціального захисту правоохоронців. Окремі положення

дореволюційного законодавства у цій сфері знайшли застосування і у радянську добу.

Загалом, до засобів контррозвідки ми відносимо усе, що використовується нею, для досягнення поставленої мети. Традиційно, найбільш використовуваною групою засобів, безумовно, є люди, що залучались до конфіденційної співпраці. Розвиток агентурного апарату обумовив і подальший розвиток інших засобів контррозвідки, що обумовлювалось вдосконаленням конспірації в роботі з оперативними джерелами, як основи контррозвідувальної діяльності. До допоміжних засобів можна віднести оперативні та матеріально-технічні: оснащення, зброю, документи оперативного прикриття, шифри і коди, спеціальну апаратуру. Що до останнього то її використання стало практикуватися лише з приходом на посаду С.Білецького. Загалом, забезпечення засобами імперських спецслужб цілком відповідало потребам захисту державної безпеки, відповідно до реалій початку ХХ століття.

Розділ 4 «Основні напрями та форми діяльності російської контррозвідки в Україні» складається із трьох підрозділів.

Повне усвідомлення напрямків діяльності спецслужби та оцінка її ефективності неможлива без аналізу оперативної обстановки. Висвітленню цього питання присвячено підрозділ 4.1. *«Розвідувальні спрямування спецслужб Австро-Угорщини та Німеччини в Україні напередодні Першої світової війни».*

Обґрунтовується висновок, що спецслужби Австро-Угорщини та Німеччини змогли налагодити систематичне інформування своїх урядів щодо тих питань, котрі їх цікавили, та оперативно супроводжували реалізацію зовнішньополітичних концепцій своїх держав. Однак система, що ефективно працювала в умовах мирного часу дала збій у роки війни. Втім, цей недолік стосується усіх без виключення воюючих держав.

В Російській імперії основна увага приділялась протидії розвідувальним службам Німеччини і Австро-Угорщини. Ті й справді вели комплексну розвідку, використовуючи усі наявні на той час сили і засоби, консульські установи, канал економічної співпраці, діаспору. Щодо австрійської розвідки то варто відзначити її успіхи в отриманні воєнних планів російської армії. Значною мірою вони були досягнуті завдяки використанню національних опозиційних рухів, що репрезентували пригноблені Російською імперією народи. Передусім – український і польський. Окремі випадки такої співпраці згодом були використані спецслужбами Російської імперії у боротьбі із опозицією.

Німецька розвідка може вважатись основоположником використання аналітичної складової у розвідувальній діяльності. Водночас, попри успіхи, здобуті розвідниками Центральних держав, їх досягнення істотно перебільшувались російськими спецслужбами. З одного боку тут мала місце і щира помилковість, а з іншого – кон'юнктури і намагання підняти свою роль у системі державного апарату. Усе це знайшло відображення у нормативній базі

Російської імперії, що регулювала захист державної безпеки. Разом із тим, недостатня увага приділялась протидії розвідкам союзників і нейтральних країн.

Будь-яке суспільство вживає заходів до самозбереження, тобто намагається не допустити замаху на свою цілісність і суверенітет як ззовні, так і зсередини. Прийоми виявлення підготовки державних злочинів, збору доказів вини злочинців формувались у різних державах з часу їх появи і практично не відрізнялись один від одного. Однак, кожна держава шукала свої шляхи введення цих методів у законні рамки, обмеження їх правовими нормами, усвідомлюючи, що безконтрольність таємного розшуку є не менш небезпечною, ніж його бездіяльність. Яким чином це питання вирішувалось у досліджуваній період, розкривається у підрозділі 4.2. *«Методи діяльності спецслужб царської Росії»*.

Сучасна система контррозвідки почала формуватись якраз на перетині XIX і XX століть. Значною мірою це зумовлювалось наявними викликами: формуванням ворогуючих блоків держав, активізацією їх розвідувальної діяльності.

Протидіючи ворожим спецслужбам, росіяни використовували широкий перелік методів захисту, котрі отримали свій розвиток вже у подальші роки. Можна зазначити, що напрацьовані методи навіть склалися в єдину оперативно-розшукову систему, що довела свою ефективність у роки Першої світової війни.

Серед заходів забезпечення збереження секретних відомостей використовувалась практика застосування офіційного контролю за діяльністю держструктур, можливості таємної агентури, нагляд за іноземцями, цензура, перевірки діловодства тощо. Свого практичного значення не втратила профілактична робота.

Тож у своїй діяльності контррозвідка використовувала сукупність негласних і гласних методів. Передусім це агентурне спостереження та агентурне прикриття, що зумовило формування цілих агентурних мереж. З огляду на тогочасні тенденції розвитку суспільного життя, вона мимоволі стала перетворюватись на ще один орган політичного розшуку. Причому, в гонитві за перспективними агентами органи контррозвідки та політичного розшуку вступали у протиборство.

Попри специфіку поставлених перед нею завдань, переважна більшість нормативно-правової бази, що регулювала методи діяльності російської контррозвідки, базувалась на напрацюваннях політичного розшуку. Відповідно, контррозвідники не змогли уникнути і використання такого ефективного, хоча і протизаконного методу, як провокація. Показово, що на відміну від Департаменту поліції та Корпусу жандармів, котрі всіляко відхрещувались від підозрінь у провокації, керівні працівники контррозвідки дали своїм підлеглим

контр-бланш на використання цього методу, лише порадивши надто ним не захоплюватись.

Водночас, у російських спецслужбах було відпрацьовано систему перевірки агентурної інформації, що не давала змоги агенту вводити в оману керівництво. Таким чином, усю неправдиву інформацію, що виходила з надр спецслужб, ми можемо характеризувати як результат державної, а не приватної ініціативи.

На досить високому рівні в Російській імперії перебували і методи зовнішнього спостереження. Більше того, в період становлення контррозвідувального режиму в Російській імперії у 80-их роках XIX століття він був одним із основних методів отримання контррозвідувальної інформації. І в подальші роки, офіційно перетворившись на допоміжний метод, зовнішнє спостереження залишалось важливою складовою контррозвідувального захисту державних інтересів.

До третьої групи методів оперативного забезпечення державної безпеки ми можемо віднести методи перлюстрації. Офіційно, усі відповідні підрозділи підпорядковувались Департаменту поліції. Водночас перлюстрацію здійснювали і ті підрозділи, де відповідних пунктів не було. Досягали вони цього шляхом вербування поштових службовців. Таким чином, перлюстрація була результатом як державної політики, так і приватної ініціативи офіцерів спецслужб. В останньому випадку її можна вважати незаконною.

У своїй процесуальній діяльності органи державної безпеки керувалися чинною нормативно - правовою базою. Передусім – «Кримінальним уложенням» та «Уложенням про покарання карні і виправні». Поряд із цим специфіка боротьби із шпигунством істотно утруднювала процесуальне вирішення шпигунських справ, що змусило вдаватися до завершення таких справ в адміністративному порядку. В подальшому спецслужби все частіше стали вдаватися саме до таких методів, започаткувавши практику беззаконня, котра, на думку У.Фуллера, передувала собою 1937 рік.

В цілому, система отримання інформації була досить ефективною. Водночас, слід констатувати жалюгідний стан із профілактикою злочинів у сфері державної безпеки та недостатньо ефективну систему реагування на виклики державній безпеці.

Таким чином, на початку XX ст. контррозвідувальна діяльність набула системних ознак. Основними напрямками контррозвідувальної діяльності стали захист органів влади та управління, дипломатичних представництв і структур, вивчення і перевірка осіб, які оформлюються для допуску до державної таємниці, забезпечення власної безпеки, контррозвідувальне забезпечення економічного, інформаційного, науково-технічного потенціалу, оборонно-промислового і транспортного комплексів та їх об'єктів, систем зв'язку, збройних сил, дипломатичних установ. Ці аспекти проблеми розкриваються у

підрозділі 4.3. «Функції спецслужб та основні напрямки контррозвідального захисту державних інтересів».

Нечітке визначення функцій було істотною проблемою, що утруднювала роботу контррозвідки. На початку вони звужувались виключно до боротьби із військовим шпигунством. В подальшому урядові кола вдарилися в іншу крайність, що, як вже зазначалось, перетворило контррозвідку у ще один орган політичного розшуку. Врешті, окрім військової контррозвідки, до контррозвідувальних органів ми відносимо і органи Корпусу Жандармів і політичного розшуку.

Законодавство Російської імперії виділяло три основних види державної зради: дипломатичну, військову і загальну. Такий поділ зумовив і основні напрямки у контррозвідувальній діяльності. Здійснюючи контррозвідувальний захист збройних, сил урядові кола стимулювали безперервне створення і ліквідацію нових структур, то розширюючи, то скорочуючи їх повноваження. Попри це, контррозвідувальну діяльність у військах ми можемо визнати достатньою. Більшість же відомостей про тотальне проникнення ворожих чуток у збройні сили слід віднести до чуток та результатів шпигуноманії. Контррозвідувальний захист дипломатичних представництв здійснювався спільними зусиллями МЗС та ГУГШ.

Серед інших напрямків контррозвідувальної діяльності слід виділити контроль і спостереження за державним апаратом, оперативний захист прикордоння, що включав у себе і контроль в'їзду – виїзду іноземців та підданих Російської імперії. Окреме місце займав захист власної безпеки, тобто протидія агентурному проникненню іноземних спецслужб у свої ряди. Сюди ж відноситься і забезпечення режиму секретності у спецслужбах.

Вкрай важливе місце у діяльності усього державного апарату Російської імперії посідала боротьба із національно – визвольними рухами. Свою роль у цій боротьбі відігравала і контррозвідка. З кінця XIX ст. ми можемо вести мову і про такий напрямок роботи спецслужб, як контррозвідувальний захист економіки. А після ганебної поразки у російсько-японській війні починають здійснюватися спроби щодо регулювання взаємодії із засобами масової інформації, що включало у себе і їх контроль.

Однак система, що ефективно працювала в умовах мирного часу, дала збій у роки війни. Втім, це було притаманно усім, без винятку, воюючим державам.

Тож попри всі недоліки, ми можемо констатувати, що російським властям, загалом, вдалось забезпечити секретність при проведенні мобілізації та стратегічного розгортання військ у 1914 р. Так, у перші місяці війни агентурна розвідка Австро-Угорщини, за визнанням її керівника М.Ронге, виявилася неспроможною попередити власні війська про передислокацію російських військ, що також мало серйозні стратегічні наслідки.

Однак, закладена міна сповільненої дії – неурегульованість питання про взаємодію КРВ з розшуковими органами МВС, у тому числі і в «особливий період», відсутність централізованої системи управління і підготовки кадрів контррозвідників спрацювала після серпня 1914. Здійснене із запізненням переведення роботи на «воєнні рейки», загальне ігнорування командуванням російської армії на першій фазі війни проблем безпеки продемонструвало, що вищий генералітет не зміг засвоїти нової сфери діяльності. Майбутню війну він вважав короткочасною і маневреною. При такому підході питання розвідки і безпеки виглядали другорядними. Вкрай безвідповідальним було ставлення до нових видів розвідувальної діяльності, що з'явилися під впливом технічного прогресу. Яскравою ілюстрацією цього є події в Польщі і Східній Пруссії.

Тим не менше, в цілому слід констатувати недостатню ефективність російської контррозвідки у роки Першої світової війни. Адже, поряд із досягненнями, вона сприяла поширенню шпигуноманії та зміцненню тоталітарних тенденцій у розвитку державного апарату.

Значною мірою це пояснюється некваліфікованою роботою її співробітників, більшість з яких були стройовими офіцерами і прапорщиками, не маючи уявлення щодо специфіки розшукової роботи. Шпигуноманія не лише заважала продуктивній роботі спецслужб, але й послаблювала моральний дух у військах і країні. Цей процес був не лише продуктом фальсифікацій спецслужб, але й інспірованих вищою владою країни, що таким чином намагалась вирішити свої вузькокорпоративні інтереси. Результат же був прямо протилежним.

Здавалося, що системі спецслужб, котра довела ефективність своєї діяльності щодо захисту державного режиму, забезпечене досить тривале життя. Але уже невдовзі урядові довелося вносити до неї істотні зміни. Вони були обумовлені двома основними причинами: по-перше, новим революційним підйомом у країні і, по-друге, «обставинами воєнного часу». Саме у роки Першої світової війни створена система забезпечення державної безпеки пройшла свою апробацію, що знайшло своє висвітлення у **розділі 5. «Контррозвідувальна робота в Україні у роки Першої світової війни»**. Розділ складається із двох підрозділів: *5.1. «Контррозвідувальні заходи періоду проведення мобілізації і на початковому етапі війни»* та *5.2. «Проблема організації системи захисту державної таємниці в умовах воєнного часу»*.

Перша світова війна 1914-1918 рр. стала важливим етапом розвитку спецслужб. Очевидною стала потреба перегляду як нормативної бази, так і системи контррозвідувальної діяльності. Війна продемонструвала нездатність військової контррозвідки ефективно протидіяти іноземним спецслужбам, оскільки ті не лише здійснювали збір таємних відомостей про армію і флот, але й працювали у політичній та економічній сферах, здійснювали підривні акції, саботаж та диверсії.

Наявна правова база для організації і практичної роботи контррозвідки була недостатньою. Та зводити все лише до відсутності необхідних нормативних документів було б спрощенням. Мова повинна вестись не стільки про повільність властей, скільки про те, як вони розуміли роль і місце контррозвідки у масштабній сучасній війні, які напрямки розвідувально-підривної діяльності ворога прогнозувались.

З точки зору стратегів, війна очікувалась маневреною і швидкоплинною. Тому і роль контррозвідки зводилась в основному до захисту таємних мобілізаційних планів, стратегічних і тактичних задумів ведення бойових дій (особливо на початковому етапі війни) і збереження відомостей про нові зразки військової техніки.

Зіткнувшись же з новими реаліями, керівництво російських спецслужб, при активному спонуканні влади імперії, вдарилось в іншу крайність, ототожнивши з державною зрадою будь-яку антиурядову боротьбу, чи навіть відмінність від проголошених канонів лояльності.

Визнавши законним обвинувачення у шпигунстві великої групи людей лише на підставі їх приналежності до певної громадської організації, російське Міністерство юстиції створило прецедент для військових і жандармських органів. Російські власті прийшли до ідеї ототожнити існуючі іноземні фірми з таємною агентурною мережею, а потім, за логікою подій, до такого ж ототожнення і всієї опозиції. Відповідно, і військова контррозвідка перетворилась на ще один орган політичного розшуку.

В умовах інституційної і кадрової слабкості контррозвідки чимало залежало від ініціативи і енергії окремих груп контррозвідників. В цьому випадку могли виникати достатньо потужні місцеві центри, що керували боротьбою з ворожим шпигунством, які інколи переважали центральні установи військової контррозвідки своєю активністю і впливом.

В українських губерніях специфіка контррозвідувальної роботи полягала ще й у тому, що всі вони перебували на воєнному стані і основні зусилля спецслужб спрямовувались безпосередньо проти головного противника. Коли почалася Перша світова війна, то з'ясувалося, що армія і разом з нею держава не здатні забезпечити необхідний рівень захисту військової таємниці. І як наслідок цього, населення не було готове активно допомагати органам контррозвідки. Тому захист державної таємниці забезпечувався методами тотальної контррозвідки.

Аналізуючи прорахунки російських спецслужб, сучасний дослідник В.Мерзляков зазначає, що «хвороба системи вкоренилась набагато глибше: вся правляча еліта імперії виявилась нездатною реально уявити динаміку розвитку подій. Коли можновладці не вирішують протиріччя, що нагромадились у суспільстві, тоді неминує, - якими б досконалими не були спецслужби, які б талановиті і далекоглядні люди у них не працювали, - сталеві пружини протиріч безжально рвуть прогнилу державну оболонку. І на зміну «зрізаний» еліті, що

продемонструвала нездатність виконувати своє призначення, приходять інші сили.

У **висновках** містяться найсуттєвіші результати дослідження. Сформульовано низку узагальнень, висновків та пропозицій, основними з яких є такі:

1. Історико-правові аспекти діяльності царських спецслужб в Україні тривалий час перебували на периферії уваги вчених. Зазвичай дослідники зачіпали лише Окремий корпус жандармів в рамках вивчення центральних інституцій політичної поліції чи деяких елементів їх боротьби з антиурядовими силами. Поряд із цим, окремі аспекти проблематики розглядались так званою «відомчою» історіографією, тобто в роботах, виконаних у закритих закладах органів державної безпеки. Таким чином, недостатня опрацьованість проблем еволюції контррозвідки додає дисертації актуальності, наукової новизни та практичного значення. З метою ґрунтовного дослідження поставленої проблеми було використано весь виявлений історіографічний масив, який поділено на блоки за хронологічним та змістовим критеріями.

Що ж до специфіки та умов формування документальних масивів спецслужб, то вони потребують вироблення особливих підходів для їх опрацювання, застосування комплексу методів їх джерелознавчої критики. Найбільш інформативно насиченими з точки зору вивчення правозастосовної практики є документи оперативної діяльності російських контррозвідувальних органів. Щоправда, нерідко їх достовірність ставиться під сумнів через те, що досить часто вони створювалися під впливом певного соціального замовлення. Тож для цілісного розуміння проблеми необхідно використовувати всі групи відомих джерел в комплексі, порівнюючи їх і перепереверяючи. Співставлення ж документів спецслужб із опублікованими нормативно-правовими актами Російської імперії дає змогу простежити **розвиток** самодержавної політики, спроби протистояти новим викликам часу.

2. Державна безпека в роботі розглядається, як одна із фундаментальних потреб соціуму. Стан її багато в чому визначають зрілість суспільства, ступінь усвідомлення ним загроз, реальних джерел небезпеки. Забезпечується державна безпека єдиною системою державних заходів боротьби із підливними діями розвідок іноземних держав та різноманітних ворожих елементів і всередині держави. Відповідно, контррозвідка розглядається і як система спеціалізованих органів, і як вид діяльності. А у контексті політичного розвитку країни, як невід'ємна складова репресивно-каральної системи самодержавства в цілому і політичного розшуку зокрема. Самостійного виду державної діяльності контррозвідка набуває при наявності наступних ознак: виникнення відособленого в структурному відношенні органу контррозвідки; постановка чітких, відокремлених цілей і завдань перед даним органом; спеціальне нормативно-правове забезпечення його організації і діяльності; формування

спеціальних сил, засобів, форм і методів роботи; виділення в державному бюджеті окремих статей фінансування контррозвідки.

3. Реформування спецслужб накладалося на непересічні за своїм історичним значенням явища соціально-економічного та суспільно-політичного життя, потужну тенденцію до його лібералізації, а в умовах України – ще й на національно-культурний та національно-визвольний рух. З одного боку, в суспільстві наростало розуміння необхідності лібералізації власне державного управління, з іншого – старі форми державної діяльності наповнювались новим змістом і, входячи у протиріччя з дійсністю, змушені були тим чи іншим чином трансформуватись у відповідності з вимогами часу.

4. Позитивне право завжди має вторинний характер стосовно соціально-економічних відносин та розвитку виробничих сил. Тривалий час державна безпека усвідомлювалась як вузько воєнна і зовнішньополітична. Безпековим аспектам надавалась, як правило, політична суть. Вона зводилась до захисту країни від зовнішніх ворогів, безпеки державних інституцій та боротьби із внутрішнім ворогом. Це пояснює відсутність спеціалізованих контррозвідувальних органів в країнах Європи, у т.ч. і в Російській імперії.

Промислова революція другої половини XIX ст., в країнах Європи, поява нових форм виробництва, що відобразились і на оборонній сфері та вплинули на суспільні відносини, стимулювали розвиток нормотворчості у безпековій сфері.

У Російській імперії це відбулось у 1882 році, котрий можна вважати початком появи контррозвідувальної діяльності, як складової загальнодержавної внутрішньої політики. Тоді ж в країні було закладено і основи того, що ми нині називаємо контррозвідувальним режимом. В подальші роки і до початку XX століття царський уряд провів ряд пробних заходів, що, на думку дослідників, вийшли за межі поліцейського режиму і стали на межі тоталітаризму.¹

5. Водночас, робились кроки, спрямовані на правове регулювання такого режиму. Зокрема, до початку XX ст. системних ознак набула охорона державної таємниці. Та ознаки системи в саму систему так і не переросли. Більшість цих заходів відзначались хаотичністю і малою ефективністю. Обумовлювалось це відсутністю окремого органу, який би очолив та коригував діяльність з протидії іноземним спецслужбам і збереження секретної

¹ При поліцейському режимі політична діяльність знаходиться поза законом, і органи безпеки наділяються практично необмеженими повноваженнями для нагляду за виконанням цієї заборони. По суті своїй ця система є оборонною і створюється для відбиття ворожих посягань. Тоталітаризм відрізняється більш конструктивним підходом. Включаючи до себе елементи поліцейської держави, він іде далі, намагаючись реорганізувати суспільство таким чином, щоб всі суспільні інститути і прояви громадського життя, навіть ті, що не мають політичного звучання, потрапили під контроль бюрократії, або, точніше, апарату державної безпеки. В усьому вбачається політична суть і все ставиться під контроль. Першу таку спробу в Російській імперії здійснив С.Зубатов, внісши істотний внесок в технологію авторитарної політики. Таким чином, наприкінці XIX – поч. XX ст. в Україні відбулось становлення контррозвідувального режиму.

інформації. Організаційно – правове забезпечення контррозвідки все ще залишалось відверто архаїчним. І надалі контррозвідка містилась серед завдань, що стояли перед політичним розшуком.

6. Контррозвідувальна складова репресивно-карального апарату царської Росії у своєму розвитку пройшла кілька важливих етапів: 1. 1882-1902/1903 рр. – становлення контррозвідувальної діяльності та формування двоскладового характеру системи політичного розшуку. 2. 1903-1908 рр. – створення спеціалізованих розшукових установ, у т.ч. – винятково контррозвідувального спрямування (Розвідочного відділення Генерального штабу). У цьому ж контексті слід розглядати і введення в дію нового Кримінального уложення, цілий розділ у якому було присвячено злочинам проти держави (зокрема, шпигунству та державній зраді). 3. 1908-1912 рр. Це період завершення процесу організаційно-правового забезпечення контррозвідувальної діяльності у Російській імперії.² У цей час з'являється ціла мережа органів військової контррозвідки, розмежовується їх компетенція із органами політичного розшуку, вдосконалюється нормативно – правова база (1912 р.). 4. 1912-1917 роки. Зазначений період не відзначається якимись помітними подіями в історії державного апарату. Та саме тоді розроблена система протидії розвідувально-підривній діяльності іноземних держав пройшла свою сувору перевірку – випробування в умовах Першої світової війни.

7. Тривалий час чинна нормативно-правова база звужувала роботу військової контррозвідки винятково до протидії воєнному шпигунству. Після того, як практика продемонструвала невиправданість такого штучного звуження компетенції місцевих контррозвідувальних органів, до нормативно-правової бази були внесені доповнення. І до того, за логікою подій, і розвідувальні і контррозвідувальні органи Російської імперії тісно співпрацювали із жандармськими спецслужбами. В подальшому ж вони перетворились на ще один орган політичного розшуку, за стилем та методами роботи близький до районних охоронних відділень. В умовах Першої світової війни це набуло всебічного поширення, включно із спробами у 1915 році воєнних властей зосередити у своїх руках керівництво і боротьбою із ворожими розвідками, революційним та опозиційними рухами.

8. Попри об'єктивні закономірності, у розвитку контррозвідувальних органів, як невід'ємної складової державного апарату, важливу роль відіграв суб'єктивний вплив історичних діячів. Тож протягом усього часу її існування для контррозвідки Російської імперії характерними були бюрократичність та

² Все перше десятиліття ХХ ст. характеризувалось спробами хаотичних реформ, спрямованих на об'єднання політичного розшуку та контррозвідки, а в подальшому, на розмежування їх функцій. Реформи ж Департаменту поліції зазвичай зводились до створення нових поліцейських служб. До першого десятиліття ХХ століття їх створили настільки багато, що навіть колишній директор Департаменту поліції О.Лопухін у своїй широко відомій книжці «Сучасність і майбуття російської поліції», не зміг дати чіткої класифікації підлеглих підрозділів. Усе це супроводжувалось гострою міжвідомчою боротьбою, а боротьба зі шпигунством досить часто виливалась у протиборство із революціонерами.

ієрархічність її різних частин, що створювалися на потребу поточної ситуації.

Для державного механізму дореволюційної Росії були притаманними дублювання і подвійність компетенції тих чи інших органів, а також їх неспеціалізованість. Відповідно до цих тенденцій розвивалась їхня структура, вирішувались питання кадрового забезпечення. Сили контррозвідки, в основному, полягали в особовому складі Окремого корпусу жандармів. За підсумками дослідження варто визнати, що тут існувала спеціально налагоджена, продумана і постійно коригована система заходів – кадрова політика, яка на зростання викликів відповідала симетричним посиленням розшукової і політичної підготовки. Ситуація змінилась у роки Першої світової війни. Тоді ж, з огляду на кадровий голод, до військової контррозвідки стали масово переводити стройових офіцерів, що, з одного боку, понизило рівень професіоналізму служби, з іншого – змінило її соціальний склад.

9. Засоби контррозвідувальної діяльності можуть бути поділені на три головні складові: агентура, зовнішнє спостереження та перлюстрація. Головним інструментом оперативної роботи контррозвідки визначалася «секретна агентура». Агентурна мережа формувалась як за об'єктовим, так і за лінійним принципом. Причому, процес формування таких мереж супроводжувався постійною «боротьбою за агентуру» між різними відомствами, що змусило їх керівництво до підготовки циркулярів, які мали б врегулювати діяльність різних служб у цій сфері, розмежувавши їх компетенцію. Щодо зовнішнього спостереження, то його ми можемо віднести як до сил, так і до засобів контррозвідки, оскільки кадрова політика у цьому плані постійно змінювалась. А правовий статус «спостерігачів» військової контррозвідки набув конкретного змісту вже у роки Першої світової війни.

10. Об'єктивні закономірності розвитку суспільства, його зовнішньо- й внутрішньополітична обстановка відбиваються і в процесах виникнення правових норм, їх змін і доповнень. Зокрема, першим нормативним актом, що започаткував правове регулювання контррозвідувального режиму, було «Положення про заходи, спрямовані на охорону державного порядку та суспільного спокою» від 14 серпня 1881 року. В останні десятиліття існування Російської імперії було вдосконалено нормативно-правову базу контррозвідувальної діяльності, запроваджувались особливі адміністративно-правові режими.

11. З 1892 р. розширюється сфера застосування правових норм контррозвідувального спрямування як за суб'єктом, так і за об'єктом. Цей процес дійшов логічного завершення із прийняттям Закону 1912 р. Тоді ж до правозастосовного обігу входить і спеціалізована контррозвідувальна термінологія, що вказує на розробку понятійного апарату. З початком Першої світової війни починає утверджуватись термін «контр-розвідка».

12. В правовому регулюванні контррозвідувальних органів важливу роль відігравали відомчі нормативні акти - положення, інструкції, циркуляри.

Порядок, що допускав застосування неопублікованих нормативних актів, створював додаткові умови для порушення прав і свобод громадян та, водночас, узаконював використання методів оперативно-розшукової діяльності.

13. Захист таємної інформації серйозно ускладнювався через відсутність відповідного переліку відомостей, що становлять державну таємницю. Цю прогалину у законодавстві було заповнено у 1912 р.

14. Керівництво російських спецслужб істотною «перешкодою» ефективному захисту державної безпеки вважало існуючу судову систему та судову практику. Це обумовило широке застосування військового судочинства у роки Першої російської революції та застосування позасудових покарань у подальші роки. Попри те, що законодавство у сфері державної безпеки було універсальним для всієї імперії, правозастосовна практика в Україні мала істотну національну специфіку, зумовлену потребою царизму у придушенні національно-визвольного руху.

15. Тривалий час контррозвідка діяла відверто архаїчними методами, здебільшого шляхом зовнішнього спостереження. Арешт використовувався не лише задля припинення протиправної роботи, але й для збору доказової бази. Та активізація іноземних спецслужб в Росії, обумовлена як політичною обстановкою того часу, так і недосконалістю імперського законодавства, змусила правлячі кола вжити зусиль по створенню ефективної системи контррозвідувальних органів, перегляду відповідних статей Зводу законів Російської імперії.

Водночас еволюціонували і методи роботи. З огляду на основне завдання, що ставилось перед контррозвідувальними органами – протидії іноземним розвідкам, відповідно і трьом видам отримання розвідувальної інформації, російські спецслужби практикували оперативно-розшукові методи, процесуальні форми роботи та забезпечення режимних вимог. Передусім, це агентурні методи: операція, комбінація, легенда, оперативне впровадження, пошук і розшук. Агентурна інформація доповнювалась даними, отриманими за допомогою відшліфованих політичним розшуком протягом століть методам зовнішнього спостереження. Досить активно використовувались і інші неагентурні методи роботи – контроль за поштовими відправленнями, телеграфних та інших повідомлень. Широко починають застосовуватись і режимні методи.

16. Стосовно механізму управління контррозвідкою, можна стверджувати: після тривалих коливань, правлячі кола Російської імперії зупинились на практиці паралельного співіснування кількох спеціальних служб. В Україні це проявилось у діяльності губернських жандармських управлінь та жандармських поліцейських управлінь залізниць, котрі у своїй оперативно-розшуковій діяльності підпорядковувались Департаменту поліції МВС, а у стройовому відношенні були повністю залежними від штабу Окремого корпусу жандармів. Натомість, охоронні відділення повністю замикались на Департамент поліції. Втім, їх керівництво

комплектувалось все тими ж жандармськими офіцерами. В результаті проведених шефом Корпусу генералом В.Джунковським реформ, охоранки нібито припинили своє існування. Втім, вони увійшли до складу ГЖУ на правах окремих структурних частин. Таким чином, можливості ГЖУ істотно зросли, розширився і арсенал методів їх роботи. Паралельно із цими підрозділами існувала вертикаль, що замикалась на військове міністерство. Причому, з точки зору субординації та місця у військовому управлінському механізмі, контррозвідальні відділення мали підпорядкований статус відносно розвідувальних відділів все тих же штабів військових округів. Таким чином, механізм управління системою контррозвідальних органів був надзвичайно розгалуженим і не забезпечував належної координації у їх роботі та ефективного обміну інформацією.

17. Що стосується змістової наповненості самого поняття контррозвідки, керівні кола держави чіткого усвідомлення її місця у державному апараті та ролі у забезпеченні державної безпеки не мали. Тривалий час контррозвідальні завдання спецслужб звужувались винятково до протидії воєнному шпигунству. З початку ХХ століття ті мали протидіяти і державній зраді. І тут слід наголосити на специфіці російського законодавства, котре так і не змогло позбутись архаїчних рис. Уся законодавча база, що тлумачила поняття державної зради, розглядала його у контексті підданської вірності. Таким чином, під державну зраду могли підпадати усі революційні, а подекуди і опозиційні прояви та виступи. Тож, за логікою подій, навіть після завершення організаційного забезпечення, контррозвідка перетворилась фактично на ще один жандармський підрозділ.

18. Попри всі коливання, пов'язані із визначенням ролі і місця контррозвідки у державному апараті та структурної підпорядкованості, такий погляд на пріоритети у роботі залишався аксіоматичним. І в процесі реформування спецслужб завжди визначальною залишалась якраз контрреволюційна складова. Водночас, вона вплинула і на розвиток контррозвідальної нормативно-правової бази.

19. Результати даного дослідження дають підстави спростувати усталену думку про беззаперечне домінування іноземних спецслужб у Російській імперії під час Першої світової війни. Конспірологічні версії про проникнення іноземної агентури у вищі кола державного апарату, опанування іноземними розвідками національно-визвольних та соціально-революційних рухів є не більш ніж історичним міфом, котрий об'єктивно закономірний процес загибелі архаїчного самодержавства намагається пояснити зовнішніми підступами. Ретельний аналіз переважної більшості справ, пов'язаних із звинуваченням опозиційних та революційних (у тому числі і українських) діячів у їх співпраці із державними органами іноземних країн довів абсолютну безпідставність таких обвинувачень.

20. На початковому етапі війни Росії вдалось уникнути того розмаху хвилі шпигуноманії, що був притаманним іншим країнам. Втім, це відбулось всупереч діям вищого політичного керівництва країни. Натомість, хвиля

шпигуноманії спалахнула після воєнних поразок 1915 р. і була якраз інспірована «згори».

Водночас, тоді ж було завершено формування нормативно-правової бази контррозвідки та її організаційного оформлення. Щоправда, оцінюючи ефективність проведених державними органами заходів щодо протидії розвідувально-підбивній діяльності іноземних спецслужб, мусимо вказати на їх неприпустимість і з точки зору права, і з точки зору моралі. Адже ефект досягався не за рахунок правильного аналізу розвідувальних устремлінь іноземних спецслужб і, відповідно, належної розстановки наявних сил і засобів, а шляхом тотального переслідування певних «підозрілих» категорій населення, коли конкретні ознаки причетності до розвідки замінялись формально-груповими ознаками, і це слугувало достатньою підставою для репресій. Особливо чітко це проявилось у роки Першої світової війни. Характерною ознакою цього періоду було те, що вищезгадане свавілля, котре до війни здійснювалось відповідно до підзаконних норм, тепер перейшло і до законодавства.

21. Досвід Першої світової війни наочно демонструє приреченість навіть позитивних перетворень без послідовних системних реформ, проведених з урахуванням їх можливих наслідків, належного якраз правового забезпечення цих перетворень. Адже, попри вторинний характер позитивного права, воно є одним із ключових факторів стабільності розвиненого суспільства, і спроби ігнорування його приписів ставлять під сумнів легітимність усієї політичної системи.

Ключового значення принцип системності набуває і в контексті функціонування контррозвідувального режиму. По-справжньому ефективним він може бути за умови чітко нормативно врегульованого місця контррозвідки у державному механізмі, налагодження міжвідомчої співпраці і наявності правових бар'єрів на шляху до міжвідомчої конкуренції.

Важливим уроком Першої світової слугує також неприпустимість кон'юнктурного використання контррозвідки у внутріполітичній боротьбі. Адже спроби представлення політичних опонентів агентурою іноземної сторони, без належної доказової бази таких звинувачень, нівелюють державну інформаційну політику, натомість даючи переваги ворожій стороні у веденні інформаційної війни, котра, якраз, у роки Першої світової війни набула системного та безперервного характеру.

22. За результатами проведеного дослідження, сформульовано наступні пропозиції:

- з метою всебічного й об'єктивного висвітлення процесу становлення та розвитку апарату спецслужб і правоохоронних органів на території сучасної України слід включити до переліку тем наукових досліджень у навчальних закладах системи СБУ, МВС та МО України дослідження щодо організації та діяльності контррозвідувальних підрозділів на землях окремих українських

губерній, що входили до складу Російської імперії, а на теренах Галичини та Буковини – за часів Австро-Угорської імперії (кінець XIX – поч. XX ст.);

- в умовах реформування системи українських спецслужб, з метою їх популяризації запровадити випуск спеціалізованого видання, присвяченого, як їх сьогоденню, так і історії їх діяльності в Україні (принаймні, в електронній версії), що може стати корисним, доступним і авторитетним не тільки для атестованих працівників, а й для широкого загалу.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Бернадський Б.В. Контррозвідувальна діяльність Російської імперії в Україні (історико-правовий аспект): монографія. К.: ПП В.Карпенко, 2018. 694 с.

Рецензія:

Шевченко А.Є. рецензія на монографію Бернадського Б.В. Контррозвідувальна діяльність Російської імперії в Україні (історико-правовий аспект). *Наука і правоохорона*. 2018. №4. С.295-297.

Статті у фахових вітчизняних і зарубіжних наукових виданнях

1. Бернадський Б.В. Система заохочень співробітників Департаменту поліції МВС Російської імперії. *Наукові праці МАУП*. 2009. Вип.4 (23). С.245-254.

2. Бернадський Б.В. Розвідувальна та інформаційно-аналітична діяльність країн світу у сфері економіки. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип.4 (31). С.5-13.

3. Бернадський Б.В. Національно-економічна безпека країни та роль у ній органів державної безпеки. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Вип.14. К., 2012. С.4-9.

4. Бернадський Б.В. Забезпечення секретності при проведенні мобілізації Російській імперії у 1914 році. *Безпека інформації*. 2012. №2 (18). С.33-42.

5. Бернадський Б.В. Контррозвідувальний аспект реорганізації органів політичного розшуку Російської імперії в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Вип.13. 2012. С.14-25.

6. Бернадський Б.В. Перлюстрація, як метод забезпечення державної безпеки. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Вип.15. 2013. С.30-39.

7. Бернадський Б.В. Функції спецслужб та основні напрями контррозвідувального захисту державних інтересів у Російській імперії на початку XX століття. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. Вип.16. 2013. С.11-20.

8. Бернадський Б.В. До питання про правове регулювання захисту державної таємниці у роки Першої світової війни. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспуденція. 2013. Вип.6-2, т.1. С.10-14.

9. Бернадский Б.В. К вопросу о политико-правовых последствиях Брусиловского прорва. *Leges si viata*. 2013. №12/3(264). S.14-17. (Republica Moldova)
10. Бернадський Б.В. До питання про об'єкти контррозвідувальної діяльності спецслужб Російської імперії на початку ХХ ст. // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Серія: Право. Випуск 23. Частина І. Том 1. С.22-25.
11. Бернадський Б.В. Історичні передумови нормативного закріплення відомостей, що становлять державну таємницю. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2013. № 2 (12). С.87-91.
12. Бернадський Б.В. Проблема дитячого шпигунства у роки першої світової війни. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: юридичні науки. 2013. Вип.5. Т.1. С.15-18.
13. Бернадський Б.В. Кваліфікація державної зради у законодавстві Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2013. Вип.17. С.11-18.
14. Бернадський Б.В. Переведення роботи російських спецслужб на воєнні рейки в 1914 році. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2014. Вип.18. С.35-45.
15. Чумак В.В., Бернадський Б.В. Теоретико-правовий аналіз понять «національна безпека» і «державна безпека». *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2014. Вип.20. С.95-103. (Особистий внесок Бернадського Б.В. – 55%).
16. Бернадський Б.В. Використання перлюстрації в забезпеченні державної безпеки в роки Першої світової війни. *Jurnalul juridic national: Teorie si Practica*. – 2016. – №3 (19). – S.5-9. (Republica Moldova).
17. Бернадський Б.В. Перший бій таємної війни. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. №1. Серія: юридичні науки. С.12-18.
18. Бернадський Б.В. Матеріали спецслужб Російської імперії як джерело з історії держави і права України. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2017. Вип.26. С.57-68.
19. Бернадський Б.В. «Справа» митрополита Шептицького. *Jurnalul juridic national: Teorie si Practica*. 2018. №5 (33). S.5-9. (Republica Moldova).
20. Бернадський Б.В. «Дашнакцутюн» и царские спецслужбы. *Elmi əsərlər. Scientific works*. 2018. №1 (30). S.99-109. (Azerbaijan).
21. Бернадський Б.В. Роль жандармів у забезпеченні наступальних операцій (правозастосовна практика). *Історико-правовий часопис*. 2018. №2 (12). С.16-21.
22. Бернадський Б.В. Штрих до портрету жандармського агента. *Наука і правоохорона*. 2018. №4. 236-245.
23. Бернадський Б.В. Місце установ пенітенціарної системи Російської імперії у контррозвідувальній діяльності. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2018. №4. С.77-84.

Опубліковані праці апробаційного характеру

1. Бернадський Б.В. До питання про захист державної таємниці в Російській імперії. *Актуальні проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави*: зб. матеріалів науково-практичної конференції, Київ, 20 березня 2009 р. / НА СБ України, Інститут захисту інформації з обмеженим доступом. К.: Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2009. С.71-80.

2. Бернадський Б.В. Нормативно-правове регулювання боротьби з корупцією у Російській імперії. *Протидія корупції в Україні: взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства*: матер. міжвідомч. наук.-практ. конф., 28 квітня 2009 р., м.Київ. К.: Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2009. С.221-228.

3. Бернадський Б.В. Нові форми агресії у міжнародних відносинах. *Розвиток економіки України в умовах світової кризи*: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Цивілізац. вимір енерг. Дипломатії та еколого-екон. безпеки України», м.Київ, МАУП, 25 берез. 2008 р. «Шляхи подолання наслідків світ. фін.-екон. кризи», м.Київ, МАУП, 24 берез. 2009 р. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. С.156-175. (у співавторстві з О.І.Дікаревим).

4. Бернадський Б.В. Іредентистські рухи, як загроза світовому порядку. *Розвиток економіки України в умовах світової кризи*: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Цивілізац. вимір енерг. Дипломатії та еколого-екон. безпеки України», м.Київ, МАУП, 25 берез. 2008 р. «Шляхи подолання наслідків світ. фін.-екон. кризи», м.Київ, МАУП, 24 берез. 2009 р. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. С.198-217.

5. Бернадський Б.В. Створення органів державної безпеки Російської імперії. *Становлення і розвиток української державності*: [зб. наук. пр.] МАУП. К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. Вип.6: Матеріали V Всеукр. Наук.-практ. конф.: «Державне управління: стратегія і тактика формування сучасного фахівця», м.Київ, МАУП, 29 жовт. 2010 р. / редкол.: А.М.Подолька (голова) [та ін.]. 2011. С.93-95.

6. Бернадський Б.В. «Українське питання» у роки Першої світової війни (крізь призму політичної поліції). *Актуальні проблеми українознавства*: [звед. зб. матер. наук.-практ. конф.]. К.: МАУП, 2012. С.96-110.

7. Бернадський Б.В. Контррозвідувальний аспект антиукраїнських переслідувань в Російській імперії у роки Першої світової війни. *Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід*: матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції 4-6 липня 2014 р., м.Чернігів / ред. колегія: І.Б.Усенко (голова), А.Ю.Іванова (відп. секр.), В.Є.Кириченко, Н.М.Крестовська, О.О.Малишев, І.В.Музика, Є.В.Ромінський, О.Н.Ярмиш. Київ-Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2014. С.330-335.

8. Бернадський Б.В. Місце церкви у забезпеченні державної безпеки Російської імперії. *Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної*

думки: матеріали XXXIV Міжнародної історико-правової конференції 27-29 травня 2016 р., м.Тисмениця / ред. колегія: І.Б.Усенко (голова), А.Ю.Іванова (відп. секр.), В.Є.Кириченко, Н.М.Крестовська, О.О.Малишев, І.В.Музика, Є.В.Ромінський, О.Н.Ярмиш.- Київ-Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2016. С.335-341.

9. Бернадський Б.В. До питання про періодизацію історії контррозвідки в Україні. *Роль і місце національної спецслужби в історії українського державотворення*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 17 березня 2017 р., м. Київ / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; упоряд. О.О. Харіна, Т.О. Давидова, О.І. Матяш. К.: НА СБУ, 2017. С.36-37.

10. Бернадський Б.В. Криза російських спецслужб у роки першої світової війни. *Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки*: до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.: матеріали XXXVI Міжнародної історико-правової конференції, 1-4 червня 2017 р., м.Дніпро / ред. колегія: І.Б.Усенко (голова), А.Ю.Іванова (відп. секр.), В.Є.Кириченко, Н.М.Крестовська, О.О.Малишев, І.В.Музика, Є.В.Ромінський, О.Н.Ярмиш. Київ-Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. С.348-354.

11. Ярмиш О.Н., Бернадський Б.В. Україна між Сходом і Заходом (крізь призму історії спецслужб) (Особистий внесок Бернадського Б.В. – 45%). *Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції, 1–3 червня 2018 р., м. Вінниця / ред. колегія : І. Б. Усенко (голова), Є. В. Ромінський (відп. секр.), А. Ю. Іванова, В. Є. Кириченко, Н. М. Крестовська, О. О. Малишев, І. В. Музика, О. Н. Ярмиш. Київ–Херсон: Олді-плюс, 2018. С. 46-52

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації монографії:

1. Бернадський Б.В. Охорона державної таємниці, як складова частина контррозвідувальної діяльності Департаменту поліції МВС Російської імперії (на прикладі українських губерній): монографія. К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. 274 с.

2. Ворожко В.П., Бернадський Б.В., Ботвінкін О.В. Нарис історії охорони державної таємниці в Україні: Наукове видання. К., 2012. 188 с. (Особистий внесок Бернадського Б.В. – 45%).

3. Бернадський Б.В. Правове забезпечення контррозвідувальної діяльності в Російській імперії . Розвиток інформаційного суспільства: Колективна монографія в 10-ти томах / Том 9. Правові та соціально-психологічні виміри новітнього інформаційного суспільства. К.: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2015. С.202-230.

4. Бернадський Б.В. Особливості контррозвідувальної діяльності у Гетьманаті. На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст. [передмова В.С. Грицака; авторський колектив: В. В. Омельчук (керівник), Я. Ю. Антоняк, Б. В. Бернадський, А. Г. Гольцов, Р. Ю. Кабанець, І. Л. Синяк, В. В. Утвенко, С. М. Шуплік ; редакційна

група: Ю. В. Бондар (спец. ред.), І. М. Мищак (наук. ред.), П. Ф. Вознюк (наук. ред.), В. М. Васильченко (літ. ред.). К.: Золоті ворота, 2016. С.55-89.

5. Ярмиш О.Н., Бернадський Б.В. Розділ 1. Інститут помилювання в історико-правовому вимірі. Інститут помилювання в Україні та світі: монографія / За ред. Є. Бараша, М. Рудницьких. К.: ФОП Кандиба Т. П., 2018. С.5-37 с. (Особистий внесок Бернадського Б.В. – 50%).

6. Бернадський Б.В. 1.4. Громадська діяльність у ХІХ – на початку ХХ століття. Імперативи формування громадянського суспільства в умовах модернізації державного управління в Україні: головні виміри та виклики: кол. моногр. / Л.В. Гонюкова, Є.І. Таран, О.М. Петроє та ін. К.: НАДУ, 2018. 288 с. пп. 1.4., 1.5. С.29-39.

статті:

1. Бернадський Б.В. До питання про місце Правобережної України у планах ворогуючих сторін напередодні Першої світової війни. *Вісник Київського міжнародного університету*. 2007. Вип.5. С.132-146.

2. Бернадський Б.В. Окремий корпус жандармів і «українське питання» в міжнародних відносинах. *Нове державницьке воскресіння України. До 90-річчя проголошення УНР*. К.: КиМУ, 2008. С.548-570.

3. Бернадський Б.В. Діяльність австро-угорської та німецької розвідок на території Правобережної України напередодні Першої світової війни. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць*. Рівне: РДГУ, 2009. Вип.15. С.205-211.

4. Бернадський Б.В. Ставлення органів державної безпеки Російської імперії до Римо-католицької Церкви у Правобережній Україні (1905 – 1914 рр.). *Записки Українського католицького університету*. Серія: Історія. Число 1. 2010. С.133-147.

5. Бернадський Б.В., Ворожко В.П. З історії захисту державної таємниці в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Правове, нормативне та методологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2010. Вип.1 (20). С.5-16.

6. Ворожко В.П., Бернадський Б.В. Підполковник Мясоєдов – зрадник чи жертва шпигуноманії. *Военно-історичний вісник*. 2012. №3(5). С. 141-150. (Особистий внесок Бернадського Б.В. – 50%).

7. Бернадський Б.В. Українське питання очима жандармів // *Педагогічний орієнтир*. 2011. №15. С.38-41; 2012. № 16. С.44-48.

8. Бернадський Б.В., Ворожко В.П. З історії захисту державної таємниці в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Правове, нормативне та методологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2010. Вип.1 (20). С.5-16.

9. Бернадський Б.В. Розвідувальна та інформаційно-аналітична діяльність країн світу у сфері економіки. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип.4 (31). С.5-13.
10. Бернадський Б.В. Захист важливих відомостей в українських землях в архаїчний період. *Безпека інформації*. 2012. № 1 (17). С.55-63.
11. Бернадський Б.В. Історичні передумови нормативного закріплення відомостей, що становлять державну таємницю. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2013. № 2 (12). С.87-91.
12. Бернадський Б.В. «Голубий» відтінок Брусіловського прориву // *Волинський музейний вісник: Наук. зб. : Вип. 8. / Упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки; Упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2016. С.230-237.*

АНОТАЦІЯ

Бернадський Б.В. Створення контррозвідки Російської імперії та її діяльність в Україні (1882–1917 рр.): історико-правове дослідження. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ, 2019.

У дисертації комплексно досліджені організаційні, оперативно-розшукові, та процесуальні проблеми контррозвідальної в Україні за часів Російської імперії (1882–1917 рр.). Здійснений комплексний історико-правовий аналіз наукової думки про контррозвідку (середина ХІХ – початок ХХ ст.), практичне втілення у життя теоретичних концепцій. З використанням методів юридичної біографістики подано узагальнюючий портрет російського контррозвідника.

Охарактеризовані основні форми та методи діяльності органів державної влади по протидії іноземному шпигунству, взаємодії різних її ланок

Ключові слова: контррозвідка в Україні, наукова думка, реєстраційні бюро, Окремий корпус жандармів, «охранка», оперативно-розшукова діяльність, контррозвідувальна діяльність, державна безпека, дізнання, слідство.

АННОТАЦИЯ

Бернадский Б.В. Создание контрразведки Российской империи и ее деятельность в Украине (1882-1917 гг.): историко-правовое исследование. - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 - теория и история государства и права; история политических и правовых учений. - Институт законодательства Верховной Рады Украины, Киев, 2019.

В диссертации комплексно исследованы организационные, оперативно-розыскные и процессуальные проблемы контрразведывательной в Украине во времена Российской империи (1882-1917 гг.). Проведенный комплексный историко-правовой анализ научной мысли о контрразведке (середина XIX - начало XX в.), практическом воплощении в жизнь теоретических концепций. С использованием методов юридической биографистики подано обобщающий портрет российского контрразведчика.

Исследован процесс зарождения и развития контрразведывательных подразделений в Украине, проведена периодизация контрразведывательной деятельности. В процессе анализа нормативно-правовой базы данного вида деятельности рассматриваются инициативы различных министерств, ведомств и местных органов власти. Осмыслен процесс совершенствования уголовного законодательства в сфере борьбы с государственной изменой и шпионажем.

Охарактеризованы основные формы и методы деятельности органов государственной власти по противодействию иностранному шпионажу, взаимодействия различных их звеньев, исследована их эволюция соответственно к изменениям оперативной обстановки.

Эффективность учрежденных мер по совершенствованию контрразведывательного режима рассматривается на примере действий контрразведки в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: контрразведка в Украине, научная мысль, регистрационные бюро, Отдельный корпус жандармов, «охранка», оперативно-розыскная деятельность, контрразведывательная деятельность, государственная безопасность, дознание, следствие.

SUMMARY

Bernadsky B.V. Creation of counterintelligence of the Russian Empire and its activities in Ukraine (1882-1917 gg.): Historical and legal research. - On the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Law in specialty 12.00.01 - Theory and History of State and Law; the history of political and legal studies. - Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, 2019.

The thesis analyzes the organizational, operative and investigative, and procedural problems of counterintelligence in Ukraine during the Russian Empire (1882-1917). Complex historical and legal analysis of scientific thought about counterintelligence (mid XIX - early XX centuries), practical realization of theoretical concepts. Using the methods of legal biography, a general portrait of the Russian counterintelligence is presented.

The main forms and methods of activity of state authorities on counteraction to foreign espionage, interaction of different types of links.

Key words: counterintelligence in Ukraine, scientific opinion, registration offices, separate corps of gendarmes, "security", operative-search activity, counter-intelligence activities, state security, inquiry, investigation.